

Minden kedves olvasónknak, szerzőnknek, lektorunknak kellemes karácsonyi ünnepeket és boldog új évet kívánunk!

2016-ban cikkeinket lektorálták: *Antalóczy Katalin, Blahó Miklós, Csáki György, Endrődi K. Viktória, Farkas István, Géczy-Papp Renáta, Hajdu Tamás, Hárs Ágnes, Havran Dániel, Herczog László, Jámbor Attila, Kiss Judit, Lovász Anna, Mérő Katalin, Muraközy Balázs, Palócz Éva, Richter Sándor, Simonovits András, Siklós Márta, Soós Károly Attila, Szabó Katalin, Szalavetz Andrea, Szanyi Miklós, Szent-Iványi Balázs, Timotity Dusan, Udvari Beáta, Vakhal Péter, Vigvári Gábor, Vince Péter, Voszka Éva..*

Köszönjük munkájukat!

TARTALOM

Magas István: Megszorítók és keynesiánusok. A válságkezelés fiskális tanulságai az OECD-ben, 2008–2015	3
Berde Éva – Németh Petra: A paritási szerkezet szerepe a teljes termékenységi arányszám alakulásában	25
Golovics József: Agyelszívási adó az EU-ban: egy lehetséges megoldás?	44

ÚJ KÖNYVEK

Domonkos Endre: Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás (Kruppa Éva)	66
---	----

Abstracts of the Articles	70
----------------------------------	----

KÜLGAZDASÁG 2016. évi tartalomjegyzéke	72
---	----

JOGI MELLÉKLET

Ziegler Dezső Tamás: A Transzatlanti Kereskedelmi és Befektetési Partneriség (TTIP) kritikája – antiglobalista populizmus vagy valós aggodalmak?	123
---	-----

ÚJ KÖNYVEK

Pardavi László: A globális gazdaság vámjogának alapkérdései: különös tekintettel a preferenciális szerződésekre (Horváthy Balázs)	162
---	-----

Abstract of the Article	167
--------------------------------	-----

JOGI MELLÉKLET 2016. évi tartalomjegyzéke	168
--	-----

**A folyóirat példányonként megvásárolható
a szerkesztőségben.**

**A Magyar Közgazdasági Társaság,
valamint a Magyar Közgazdaságtudományi Egyesület tagjai számára
a szerkesztőség előfizetés esetén 33 százalék kedvezményt ad.**

A szerkesztőség címe: 1112 Budapest, Budaörsi út 45.

Telefon: 309-2642, 309-2695

Fax: 309-2647

E-mail címe: kulgzadasag@kopint-tarki.hu

Munkatársaink elérhetősége:

Landau Edit főszerkesztő telefonszáma: 309-2642

E-mail címe: edit.landau@kopint-tarki.hu

Rózsás Erika szerkesztőségi titkár telefonszáma: 309-2695

E-mail címe: erika.rozsas@kopint-tarki.hu

Papp Erika szerkesztőségi titkár telefonszáma: 309-2642

E-mail címe: erika.papp@kopint-tarki.hu

A KOPINT Konjunktúra Kutatási Alapítvány

Külgazdaság honlapja:

www.kulgzadasag.eu, illetve www.kopintalapitvany.hu

A szerkesztésért felel: Landau Edit. A szerkesztőség címe: 1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon: 309-2642, 309-2695. E-mail címe: kulgzadasag@kopint-tarki.hu. Kiadja a Kopint Konjunktúra Kutatási Alapítvány, 1065 Budapest, Nagymező utca 37–39. A kiadásért felel: Palócz Éva, a Kuratórium elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Külföldön terjeszti még a Batthyány Kultúr-Press Kft. 1014 Budapest, Szentháromság tér 6. Tel.: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu. Belföldi előfizetési díjak: 1 évre: 10 800 Ft, fél évre 5400 Ft, összevont számok ára 1800 Ft.

Megjelenik kéthavonta összevont számok formájában. HU ISSN 0324-4202

Tördelés: Király és Társai Kkt.

Cégvezető: Király Ildikó

Készült a *mondAt Kft.* nyomdájában • www.mondat.hu

Ügyvezető igazgató: Nagy László

Megszorítók és keynesiánusok A válságkezelés fiskális tanulságai az OECD-ben, 2008–2015

MAGAS ISTVÁN

Vajon mennyire nevezhető keynesiánusnak vagy éppen megszorítónak (austerity-like) a fejlett országokban a 2006–2013 közötti időszakban alkalmazott költségvetési politika, ha a fiskális szigorítás GDP-hez viszonyított arányát vizsgáljuk? A magyar költségvetési kiigazítás mértékének hasonló vizsgálatából milyen következtetést lehet levonni? Azt, hogy a kiigazítás vajon keynesi ihletésű (típusú), vagy inkább megszorítást mutató beavatkozásnak minősül-e, ebben a tanulmányban annak alapján minősítettük, hogy a vizsgált időszakban az úgynevezett strukturálisan kiigazított mérlegtöbblet (az előjellel ellátott egyenleg) a GDP hány százalékát érintette és milyen végső előjellel. Ennek függvényében beszélünk ugyanis a válság utáni időszakban megszorító vagy szűkítő, illetve lazító vagy bővítő fiskális politikákról, ahhoz képest, ami előtte volt jellemző. Az OECD-országok mezőnyét tekintve három típusú fiskális alkalmazkodást azonosítunk: állami keresletbővítő; semleges; állami keresletsűkítő – azaz megszorító – jellegűt.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: E61, E65, G01.

Bevezető

„Új megegyezés alakult ki arról, hogyan kell értelmeznünk a gazdaság hullámzását”¹ – így érvelt Gregory Mankiw, a Harvard Egyetem professzora, még a válságot megelőző évben. Ehhez képest a 2008–2009-es „nagy recessziót” követően

¹ „A new consensus has emerged about the best way to understand economic fluctuations.” (*The Economist*, 2016. január 23., 66. o.)

Magas István, a Budapesti Corvinus Egyetem Világgazdasági Intézetének Igazgatója, egyetemi tanár, az MTA doktora. E-mail címe: imagas@t-online.hu.

a Nobel-díjas *Robert Lucas* a válság okairól és gyógymódjairól kialakult vitát bővli közgazdaságtannak („Schlock economics”) nevezte, annak nyomán, hogy Barack Obama elnök az USA gazdaságának újraélesztésére egy nagy állami stimulus ter-
vét tette le az asztalra. Egy másik Nobel-díjas, *Paul Krugman* azt állította, hogy *R. Lucas* és a hozzá hasonlók a makroökonómia középkori, „sötét időszakát” idézik.²

Ilyen erős szavak a legnagyobb tekintélyű, tudós szerzők tollából bizonytalan-
ságot, sőt komoly kételyeket ébresztenek a lelkiismeretes kutatóközösségekben, a
közvéleményről nem is szólva. Az alábbi tanulmány az elméleti fejtegetéseket nem
kívánja tovább mélyíteni, elemezni sem, inkább statisztikai megfigyelésekre tá-
maszkodik. De megfogalmaz néhány, széles körben elfogadott kiindulópontot.

Kiindulásként néhány alapmegállapítást teszünk az üzleti ciklusok természeté-
ről. A későbbiekben arra az alapvető kérdésre igyekszünk választ adni, vajon az
elmélet és a korábbi tapasztalatok alapján létezik-e egységes vagy markánsan jó és
sikeres válságkezelési gyakorlat – akár keynesiánus, akár megszorító, azaz az ál-
lami kiadásokat csökkentő jellegű –, a válaszuk pedig inkább nemleges. Erre a
következtetésre jutunk ugyanis, ha megvizsgáljuk a hét vezető OECD-gazdaságot és
az Európai Unió 2008–2015 közötti válságkezelési tapasztalatait. Kiemelt figyelmet
fordítunk az amerikai gazdaságban végbement folyamatokra is, mert a fejlett világ
leginkább azt figyelni – teljes joggal –, miként reagáltak a gazdaságpolitika felelősei
a világgazdaság e vezető országában.

Az egyik ma is releváns és kellően modern szemléletű kiinduló gondolkodási
keretet a makroökonómia ciklikusságra vonatkozó útmutatásai között érdemes ke-
resni. Ezért áttekintünk néhány ilyen, a ciklikusságra vonatkozó, bevettnek tekint-
hető proposíciót, és szólunk azok konkrét, a mai válság utáni helyzettel összefüggő
relevanciájáról. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez az írás nem elméleti fogantatású.
Inkább statisztikai és gazdaságtörténeti tényeket próbál összegyűjteni, valójában
válságanatómiát, válságkezelési adalékokat kínálva. De mégis, elemzésünket elmé-
leti kiindulópontokkal kezdjük a következő részben.

Ezt követően áttekintjük az amerikai gazdaságfejlődés néhány jellegzetességét
1971–2015 között, és rámutatunk a ciklikusság és a stabilitás együttes jelenlétére. A
következő részben a vezető OECD-országok válságkezelési tapasztalatait tárgyal-
juk, majd az EU-t vizsgáljuk ugyanilyen szemszögből. A tanulmányt az összegzés
és a konklúzió zárja.

² E vita általános jelentőségéről és mai vonatkozásáról értekezik a Free Exchange rovatában a *The Economist* (2016. január 23., 66. o.).

Néhány kiinduló megállapítás

A következőkben néhány olyan kiinduló megállapítást, ha tetszik, fősodornak nevezhető, tehát bevett fogalomszintű propozíciót teszünk, amelyekben a makroökonómia-felfogások lényegében megegyeznek. De rögtön hozzátesszük: ezeken a propozíció jellegű megállapításokon túl a konkrét, számszerűsíthető és tartósan általánosítható összefüggésekben már a főáramban sincs összhang. Ezt erősítik meg mértékadó magyar (Csaba, 2009, 2013, Móczár, 2010, Mellár, 2010, 2015, Gyórfy, 2014) és külföldi (Meyer, 2013) szerzők is. Nincs a kezünkben ugyanis egy olyan időtálló, azaz a megváltozott körülmények függvényében is bizonyítható, kvantitatív makroökonómiai összefüggés, amely pontos előrejelzésre is alkalmas lenne. Ezt jobb, ha az elemzés elején leszögezzük, arra utalván, hogy a 2008–2009-re kialakult válság beköszöntének sem az idejét, sem a visszaesés mértékét; később pedig a visszarendeződés, az outputnövekedés normál állapotának, beállításának idejét, valamint a tartós gazdaságélénkülés és a teljes „normalizálódás” folyamatának időtartamát nem lehetett pontosan előre jelezni.

– *A trend és ciklus.* Ha az a kérdés, hogy létezik-e kódolható (értsd: előre jelezhető) trend és ciklus, vagyis van-e valamilyen tartós és előrejelzésre is alkalmas közgazdasági összefüggés, olyan, amely a világ legfejlettebb gazdasága, az USA esetében is bevethető, ahol a lehető legmegbízhatóbb statisztikai idősorokkal rendelkezünk, vagy inkább csak indikatív, statisztikus megfigyeléseink vannak, akkor a válasz inkább az utóbbi. Tehát vannak trendre utaló statisztikus megfigyeléseink, de sem a trendek tényleges jövőbeli hossza, sem a kilengések amplitúdója nem kalkulálható valamilyen – a közgazdaság-tudomány szerint bizonyítottan – állandó, tehát parametrizálható formulával (Bernanke, 2009, Bernanke et al., 1999). A valóságban a teljes kibocsátás és a termelékenységnövekedés sem haladnak együtt, mert inkább eltérő, mint azonos ütemben növekednek. A kibocsátás trendvonala ezért a hosszú távon simított, azaz a rövid távú ingadozásoktól megtisztított vonallal azonos. Definiáció szerint tehát az üzleti ciklus a trendvonal körüli, rövid távú eltérést jelent.

– *A politikai üzleti ciklus.* E felfogás szerint a kormányok a költségeikkel és általában a fiskális döntéseikkel képesek befolyásolni a konjunktúrát, abból a célból, hogy a választások előtt a gazdaság állapota kedvezőbbnek tűnjék. Egy kormány saját maga is elindíthat egy új növekedési ciklust, ami lehet ugyan jó szándékú, de ha rosszul időzíti vagy méretezi, akkor sikertelen lesz.

– *A ciklusok hossza.* Az üzleti ciklusok, természetüknél fogva, hosszukat tekintve azért változhatnak, mert kezdetben lassú a makroökonómiai alkalmazkodás

az új feltételekhez, mind a fogyasztási, mind a beruházási piacon nagyon nehézkes az időbeli helyettesítés jelen és jövő között. A ciklus időtartamában a szabályosság néha jelen van, néha nincs. Mind az amerikai fogyasztási, mind a beruházási, illetve a hitelpiacon kiemelt jelentőséget tulajdoníthatunk ennek a ciklusokra vonatkozó egyenetlenségi megfontolásnak (Krugman, 2009, Reinhart–Rogoff, 2010).

– *Az úgynevezett multiplikátor-akcelerátor modell.* Ez a modell arra mutat rá, hogy a beruházások a jelenben elvárt, de jövőben képződő profittól függenek. Ez a felfogás azt feltételezi, hogy a jelenbeli várakozások mindenkor tükrözik a múltban ténylegesen keletkezett kibocsátás szintjét is. Az akcelerátor modell önmagában is termel egy ciklust, de jobbra azért, mert azt feltételezi, hogy a vállalatok meglehetősen „ostobák”, miután nem számolják bele saját várakozásaik hatását magára a ciklusra. A pénzügyi beruházások, az ingatlanfejlesztések esetében és főleg a jelzálogpiaci hitelezésben bizony gyakran felmerülhetett a gyanú, hogy erről a „csak saját magamat látom” esetről volt szó (Bernarke et al., 1999). De erre, mármint a rendszerszerű kockázatok láthatatlanságára enged következtetni ismert magyar szerzők tanulmánya is (Király–Nagy–Szabó, 2008).

– *A teljes kapacitások korlátja felülről, illetve a negatív bruttó beruházás lehetetlensége alulról* limitálja az outputingadozás mértékét. A készletváltozások akkor okoznak ingadozást, ha azok tervezett csökkentést testesítenek meg, tehát ha nem „elszenvedett” készletszint-változásokkal van dolgunk. A készletváltozás ezért általában okozat, tehát nem oka, hanem következménye az ingadozásnak. Ez nagyon fontos megállapítás a 2008–2009-es pénzügyi válság összefüggésében; az amerikai lakásépítés és az egyéb nagy fogyasztói tételek (ház, autó és háztartási berendezések) készletfelhalmozódása (eladatlansága) sokkal inkább következménynek, mintsem oknak volt tekinthető. A szóban forgó piacokon kialakult és a termelők által valószínűként észlelt keresleti igény viszont – és ezt sokan látták – nem volt normálisan tartható, amennyiben viszonylag korán, már 2006-ban jól kivehető módon, aránytalanul nagy lett a rossz vagy fizetéképtelen adósok száma a legfontosabb termékpiacokon. Ezt a véleményt már többen alátámasztották (Elmendorf, 2008, Gramlich, 2007, Krisman, 2007).

– *A reál üzletciklus-felfogás* úgy tartja, hogy a kibocsátás csak ideiglenesen térhet el a potenciálistól, még ellentétes hatású vagy keresztvező hitelezési ciklusok esetén is! Alapesetben éppen ezek az eltérések jelentik magukat a ciklusokat. Talán nem szükségtelen elmondani, hogy az aggregált kereslet és kínálat egyaránt, de változó intenzitással befolyásolja a ciklus kilengéseit. Az amerikai ingatlanpiacon bizonyosan jelen volt mindkét hatás, de alapvetően mesterséges kereslet generálta

túlköltekezésről volt szó, amelyben a pénzügyi innovációk indokolatlan mértékben fűjták fel az eladható termékek állományát (Dyner–Elmendorf–Sichel, 2006, Elmendorf–Dyner–Kohn, 2007 és Király–Nagy–Szabó, 2008).

– *A nemzetközileg ölelkező kibocsátási folyamatok*, mindenekelőtt a világ áru-, munka- és tőkepiacainak fokozott integráltsága okán a legtöbb fejlett országot konjunkturális értelemben is függővé tették a legfőbb partnerektől. Az üzleti ciklusok a fejlett világban nagy fokú együtt haladást, korrelációt mutatnak. Ezt a jelenséget viszonylag régen feltárta a szakirodalom, jó két és fél évtizede ismerjük a nemzetközi konjunkturális függés bonyodalmaival (Kenen, 1989, 447–472. o.). A fejlett országok és velük a világ gazdaság egésze, kis (maximum 2-3 hónapos) különbséggel, éves szinten majdnem együtt emelkednek és süllyednek. Ebben az értelemben nincs új a nap alatt, mert a világ gazdaság főbb szereplői konjunkturálisan már több mint három évtizede együtt sírnak vagy nevetnek. Ami viszonylag újnak tekinthető, az talán az, hogy a pénzügyi globalizáció a pozitív és negatív hatások terjedését egyaránt felgyorsította (Bernanke et al., 1999).

De megjelentek más, kifejezetten újnak nevezhető felvetések is. Mindenekelőtt a Kose–Terrones szerzőpáros összefoglaló munkája, amely már az IMF mértékadó gondolkodását is átformálta (Kose–Terrones, 2015). Ebben egyebek mellett megfogalmazódik, hogy a gazdasági ciklusok elemzési keretét szinte kötelezően „globálissá” kellene tenni. Az IMF vezető kutatói szerint a nemzeti üzleti ciklusok lényegében lassan értelmüket veszítik, amennyiben a nagy és fejlett OECD-országok súlya zsugorodik. A fejlett ipari országok a világoutputban már csak körülbelül 60 százalékot tesznek ki, az éves átlagos globális gazdaság bővülésnek pedig alig az egyötödét képviselik. Ezért immáron nem ők adják a globális gazdaság bővülésének húzóerejét, hanem a BRICS, a feltörekvők és a közepes jövedelmű fejlődő országok. Továbbá, e sokat idézett munkájukban demonstrálják, hogy a 2008–2009-es krízisben a visszaesés is egyetemlegesen sújtotta a világ gazdaságot, tehát feltehetőleg a nagy nemzeti ciklusok is erősen együtt mozogtak. Mind az előrejelzés, mind a konkrét, helyesnek ítélt gazdaságpolitikai reakciók tekintetében különleges bonyodalom származott abból a körülményből, hogy a pénzügyi közvetítőszektor modellezhető szerepe nem volt világos, és talán a mai napig sem az. A makromodell-építés egyik különös nehézsége, ahogy azt Mellár (2015, 183–204. o.) megerősítette, főleg a véletlen jellegű pénzügyi viselkedés azonosításában, leginkább a döntéshozók számára kiszámíthatatlan jellegében rejlik. A mennyiségi könnyítések outputra gyakorolt hatása is jóval nehezebben volt megítélhető, mert a pénzügyi piacokon kínált eszközök szívták fel annak az élénkítésre szánt, újonnan teremtett jegybanki likvi-

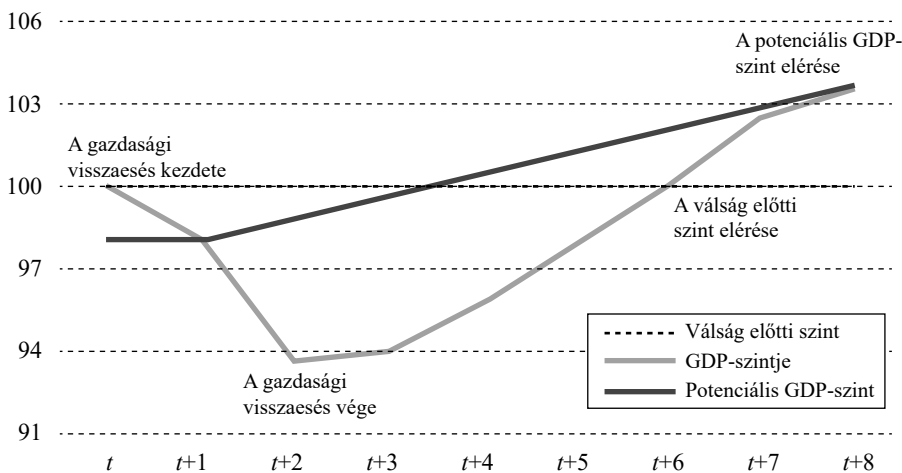
ditásnak jelentős részét, ami jegybanki stimulusnak, enyhítésnek nevezhető. A friss jegybankpénzt ugyanis olcsón finanszírozható termelő beruházásokra „találták ki”.

Az IMF és az Európai Bizottság is részben átalakította hivatalos szakmai álláspontját az élénkítés-megszorítás leegyszerűsített, dichotom változatát illetően. Erről győzi meg a külső megfigyelőt az IMF blogján *Nicolas Véron* (*Véron, 2016*). E szerint az IMF Finnországban és Spanyolországban sikeres volt, Görögországban azonban minimum kétértelmű a beavatkozás mérlege, mivel pusztán az IMF tevékenysége – önmagában, azaz az Európai Központi Bank és EU stabilitási alapjainak tényleges szerepe nélkül – reálisan nehezen ítélné meg. Az IMF elszalasztotta a jó beavatkozás lehetőségét Portugáliában, amennyiben a külső segítséget kért országban a program elhagyása után a fiskális sebezhetőség nem csökkent.

Az EU is új elképzelésekkel találja magát szemben, ami a strukturális deficit-szemlélet kizárólagosságát illeti. Ennek az új mutatószámokat is felvonultató, alternatív fiskális teljesítménymérésnek a kimunkálásában vezető magyar kutatók is hallatják hangjukat (*Clayes–Darvas–Leandro, 2016*).

1. ábra

Az üzleti ciklus és válság sematikus megjelenítése a potenciális GDP összefüggésében

Forrás: Eurostat, Portfolio.hu

Az 1. ábra a válság sematikus, de lényegében még mindig fősodorú illusztrációját mutatja: a teljes ciklust, a recesszió kezdete és vége legalsó pontjait, valamint a

potenciális GDP-hez való visszatérés pontjait. A világgazdasági válság kitörése óta újraéledt az a vita, amely a makrogazdasági alkalmazkodást általában, különösen pedig a jobbra elkerülhetetlen fiskális konszolidáció esélyeit és a sikeres beavatkozások mérhető eredményeit veszi számba, attól függően, hogy a ciklus mely pontján tartózkodunk (Baumeister–Benati, 2012, Christodoulakos, 2015, Krugman, 2012, Györfy, 2014, Halmai, 2014, Mellár, 2015, 207–232. o.). A felhalmozott hatalmas szuverén adósságok mellett a kiigazítások mértéke és időbeni elhúzódása ugyanis önmagában is különös nehézséget kölcsönzött ennek a kérdésnek számos OECD-ország esetében, és még erőteljesebben került állandó viták napirendjére néhány súlyosan eladósodott EU-országban (Reinhart–Rogoff, 2010).

A költési és az adóztatási oldalon az anticiklikus jellegű, vagyis a ciklust tompító, kiegyenlítő-harmonizáló fiskális beavatkozások stabilizáló és felhajtó erejébe vetett hit – alapvetően a korábbi tapasztalatok alapján – jelenleg is változatlanul erős. Ez az elméletileg régről megalapozott tapasztalat (Móczár, 2010) lényegében azt jelenti, hogy a célba vett költségvetési konszolidáció alapelve nem nagyon lehet más, mint a régről ismert anticiklikus propozíció; vagyis az üzleti ciklust és annak egészét figyelembe véve érdemes csak nekifogni a nagyobb lélegzetű kiigazításnak („If the budget is to be balanced, then it is to be balanced over the cycle”, Frank–Bernanke, 2009, 742–762. o.). Más szavakkal: a jelentős outputfelfutási zónákban, a ciklikusan kiigazított trend feletti növekedési szakaszban az állami költségvetésnek inkább megtakarítónak, azaz restriktívnek kell lennie, míg a trend alatti szakaszokban ennek pontosan az ellenkezőjét kell tenni, mert ekkor a növekedést támogató, vagyis expanzív költségvetési pozíció, költési/adószedési (fiscal stance) irányvonal kialakítása a kívánatos.

Noha a korábbi, az anticiklikus jelleg erejét hangsúlyozó elméleti megalapozások nem nagyon rendültek meg – legalábbis az általános absztrakció szintjén (Móczár, 2010) –, a tényleges és várhatóan jobb eredménnyel kecsegtető adósságsökentési és válságkezelési, válságmodellezési utakat illetően mégis számos új felvetés és kritikai hang látott napvilágot (Reinhart–Rogoff, 2013, Mellár, 2015, 295–313. o.). Az összképet – a lassú és bizonytalan outputnövekedést és főleg a munkapiacok pangását – tekintve a jellemző vélemény inkább a válságkezelési sikerek elmaradását hangsúlyozta, semmint a kiforrott elméletek empirikus diadalát. „A válság nyomán erőteljessé váló állami szerepvállalásnak ma nincs elméletileg megalapozott, a szakma által hitelesített gazdaságpolitikai foratókönyve.” (Mellár, 2010, 592. o.).

A válságkezelési kudarcok és a növekvő államadósságok sürgették a kötelező átértelmezéseket. A makroökonómiai szakma maga is szinte követelte a revíziót,

a szemléleti megújulást, és ha csak részben is megbízható, ám valamilyen reményt keltő iránymutatást várt a tudomány élvonalába tartozó tekintélyektől. Közülük *Paul Krugman* az egyik legismertebb, aki a leggyakrabban, egyben a lehangosabban és talán a legtisztábban foglalt állást a válságkezelés azonnali lépéseit illetően, úgy, hogy a távlatos igényeket is kielégítő receptet kínált. A legutóbbi világgazdasági válságról és annak kezeléséről, illetve félrekezeléséről szóló nézeteit magyarul is olvashatjuk (*Krugman*, 2012).

A válságkezelés alapdilemmáit világosan és feltűnő határozottsággal értelmező krugmani meglátások nem hétköznapiak. A követendő utat is markánsan kijelölő érveléseit, az írás hangulatát is jól jellemző megfogalmazását néhány, alapvetően a 2008–2011-es évekről szóló, kiragadott idézet igyekszik visszaadni:

„Még csak nem is rejtélyes a katasztrófa természete. A nagy gazdasági világválságban a vezetőknek volt mentségük: igazából senki nem tudta, hogy mi történik és hogyan kellene kezelni a válságot. A mai vezetőknek azonban nincs mentségük, mert tudjuk, mi történik, és rendelkezésre állnak az eszközök, amelyekkel véget vethetnénk a gyötrelemnek. Mégsem teszünk semmit.” (*Krugman*, 2012, 33. o.).

„Amikor sok adós igyekszik spórolni és visszafizetni a tartozását, nagyon fontos, hogy valaki ennek pont az ellenkezőjét tegye, azaz költsön, és adjon kölcsön, és az a valaki nyilvánvalóan az állam. Az állami kiadások növelése a szükséges válasz arra a típusú válságra, amellyel manapság szembesülni vagyunk kénytelenek.” (*Krugman*, 2012, 71. o.).

„Bolond az, aki a rövid távú deficitre fókuszál. (...) A kiadások visszavágása ugyan csökkenti a jövőbeni adósságot, de csökkenti a jövőbeli bevételeket is, ezért adósságkezelő képességünk valójában csökkenhet.” (*Krugman*, 2012, 178. o.).

„A mostanihoz hasonló időkben a költségvetési megszorítások hozadéka csekély, talán nem is létezik, míg az ár, amit fizetünk érte, nagyon magas. Most tényleg nem olyan idők járnak, hogy mániásan a deficittel kellene foglalkoznunk.” (*Krugman*, 2012, 178–179. o.).

A 2010–2011-es években ez a felfogás, amely az államot költésre buzdítja, a válság utáni, súlyos szuverén adósságoktól terhelt fiskális környezetben egyáltalában nem volt általános. Sőt, inkább az ezzel ellenkező értelmezés volt jellemző. (Az állami adósságnövelési lépések elmarasztalásáról a kérdésben mértékadónak tekintett, és a megjelenése óta „agyonidézett” írás [*Reinhart–Rogoff*, 2010] tartozik ebbe a sorba, amely önmagában is nagyon heves, helyenként személyeskedő vitát váltott ki világhírű szerzők között, lásd: [*Meyer*, 2013]). De a korábbi mechanikus modellt továbbfejlesztő, sztochasztikus – és így elkerülhetetlenül statisztikai teszt-alapú –

makroökonómiai gondolkodás okozta munkapiaci károkat taglaló munkák (*Zillak–McClosky*, 2008) is inkább az állam torzító fiskális beavatkozásáról beszéltek.

Krugman a szűkebb szakmai közönségnek is szánt saját blogjában³ egy sokakat meglepő állításban foglalta össze a fokozott állami fiskális stimulust támogató meg-látásainak statisztikai lényegét, amikor a megszorítások jelentős növekedésllassító, output- és munkahelyi áldozatokat követelő jellegét hangsúlyozta. E túlzott növekedési áldozat kialakulásának tényét erősítették meg mások is, és így osztják *Krugman* költésre buzdító meglátását (*Tamborini*, 2013, *Rodionov*, 2013 és *Chinn*, 2013). *Krugman* a blogon közzétett írásában azt állította, hogy az eurózónában 2009–2013 között a fiskális konszolidációnak nagyon súlyos ára volt, a tartós növekedési áldozat. Az a legfőbb mondanivalója, hogy a fiskális konszolidációért, vagyis a megszo-rításért nagyon drágán kellett fizetni, mégpedig elmaradó gazdaság bővülés és be-ragadt munkapiacok formájában, számos, főleg a leginkább eladósodott periferiális országok esetében.

A helyes válságkezelési lépések kialakításban természetesen erősen ideologikus elhajlások is voltak. Ezekkel itt nem foglalkozunk. Inkább a statisztikák felé fordulunk.

A legtöbb és kiérlelt statisztikákkal is alátámasztott válságkezelési tapasztalat azonban – a heves viták ellenére – az USA-ban halmozódott fel történetileg és az akadémiai irodalomban egyaránt. Ezért az érdemi, immáron empirikus áttekintést az amerikai tapasztalatokkal kezdjük.

Konjunktúrakövetési tapasztalatok az USA-ban, 2007–2016

Azzal a meglepő állítással kell kezdenünk az elemzést, hogy az amerikai gazda-ságfejlődést igazán hosszú, fél évszázadosnak nevezhető történeti perspektívában, jelesül 1971–2015 között a stabilitás és a ciklikusság egyszerre és tartósan jellemez-te. Az 1971-et követő fél évszázados időszakban a gazdasági aktivitás hőfoka gyak-ran változott. Ezt mutatja a CFNAI (Chicago Fed National Activity Index), amely a hivatalosan regisztrált havi konjunktúra „hőfokának” elfogadott mutatója. E mutató alapján a 2008 végére, 2009 elejére kialakult recessziós helyzet, legalábbis a meg-előző hét évtizedes történelmi perspektívát tekintve, mégsem volt annyira drámai, mint azt sokan állítják. Az USA gazdasága öt évtizedes (1971–2015) perspektívában

³ *Krugman* [2013], *NY-Timesblog*, 480.

kifejezetten kiegyensúlyozott teljesítményt mutatott, legalábbis ha a normál trend körüli ingadozást és az összességében realizált reál-GDP alakulást tekintjük (lásd a 3. ábrát). Ez azonban nagyon sommás megállapítás, de ha a CFNAI jelentését vizsgáljuk, meggyőzőnek mondható.

A CFNAI olyan havi index, mutatószám, amely az USA gazdaságának aktuális konjunkturális állapotát méri, 85 különböző mérésponton beáramló adatsorból. Az adatokat négy csoportra gyűjtik: termelés és jövedelmek; foglalkoztatás-munkanélküliség, a végzett munkaórák; lakossági fogyasztás és házépítés; árumegrendelések és készletek. Az indexet úgy konstruálták meg, hogy jól mutassa a gazdaságban tapasztalható aktivitási szinteket, úgy, hogy egyúttal a kialakuló inflációs nyomás nagyságára vonatkozóan is útbaigazítást adjon. Az index olyan állapotváltozást mutat, mint amilyen az úgynevezett Goldilocks-mutató, azaz mindig egy trend körüli ingadozás mértékét jelöli. Ráadásul olyan trend körül, amelynek várható értéke nulla és szórása egységnyi (1). Ebben a felfogásban a nulla jelentése az éppen kívánatos, a „normál” állapot, amely azt jelenti: lényegében a trendvonalon vagyunk, tehát az empirikusan kialakult vonalon és a tartható növekedési pályán. A negatív előjel pedig azt jelenti, hogy a mutató „hideget” jelez, ekkor a növekedés a trend – vagyis az átlag – alatt van. Ha ellenben pozitív (vagyis „meleg”) az előjel, akkor az aktivitási hőmérő átlag feletti állapotot jelez.

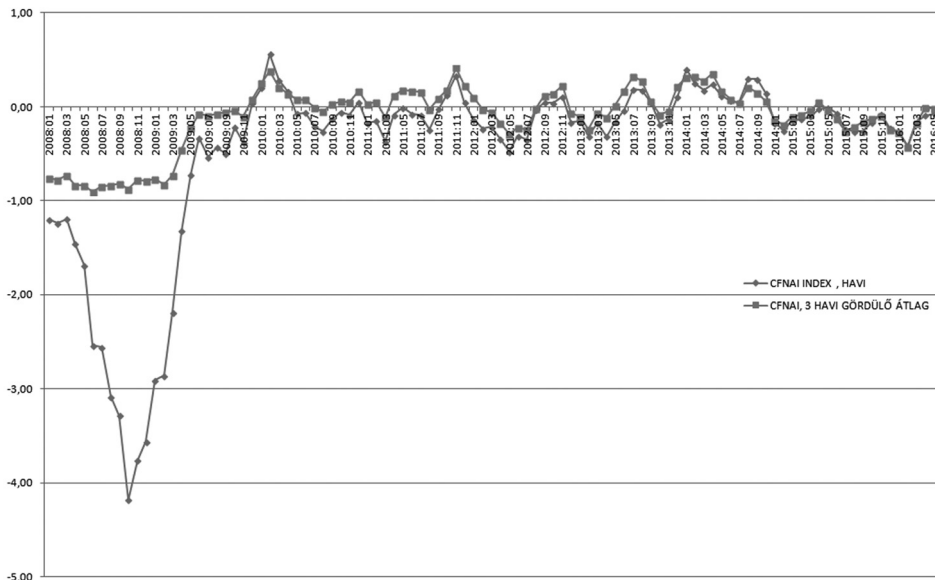
Maga a CFNAI igen nagy volatilitást tud mutatni. Ez önmagában nem túl biztató (a havi kilengések jelentősek), ezért inkább a háromhavi mozgó átlagot érdemes figyelni, mert ez „kisimítja” a nagyobb ingadozásokat, jobban mutatja a gazdasági teljesítmény tartható szintjét. Minden olyan esetben, amikor túl „forróvá” válik a mutató, az inflációs veszély nagyobb lesz, túlmelegedés állapota veszélyeztet, de csak az esemény valószínűsége nő! A túl hideg esetben pedig ennek éppen a fordítottja a helyzet, vagyis annak nő a valószínűsége, hogy recesszió közeledik.

A CFNAI 2007–2016 közötti mozgását mutatja a 2. ábra.

A 2. ábrán az egyes adatpontok magukat a havi CFNAI indexszinteket jelölik, és ezeknek a pontoknak a háromhavi mozgó átlagát. A nullában húzódó vízszintes vonal a trendvonal, az úgynevezett történeti átlag vonala.

Az ábra tanulmányozása nyomán mai szemmel és korszerűbb ismeretek birtokában is több érdekes, sőt kifejezetten meglepő megállapítást lehet tenni.

CFNAI mutatószám, az ún. Chicago Fed National Activity Index, az amerikai gazdaság konjunkturális állapotának „hőfokát” mérő index alakulása 2007–2016 között

Magyarzat: A historikus trend értéke nulla (0), a szórás várható értéke 1.

Forrás: Chicago Fed Research. Lásd: www.dshort.com Sept2016

Az első, hogy a 2007–2009-es globális pénzügyi krízist kivéve a háromhavi mozgó index a (+1) és (–1) sávban tartózkodott. A nagy recessziós időszakot megelőző három hónapos mozgó átlagos jelzések is a (–1) környékén voltak, igaz, 2007–2009-ben beragadtak a (–2) alatti sávban. A konjunktúramérés három hónapos „hőmérséklet-adata” tehát viszonylag jó, de semmiképp sem tökéletes előrejelzése volt a közelgő nagy visszaesésnek.

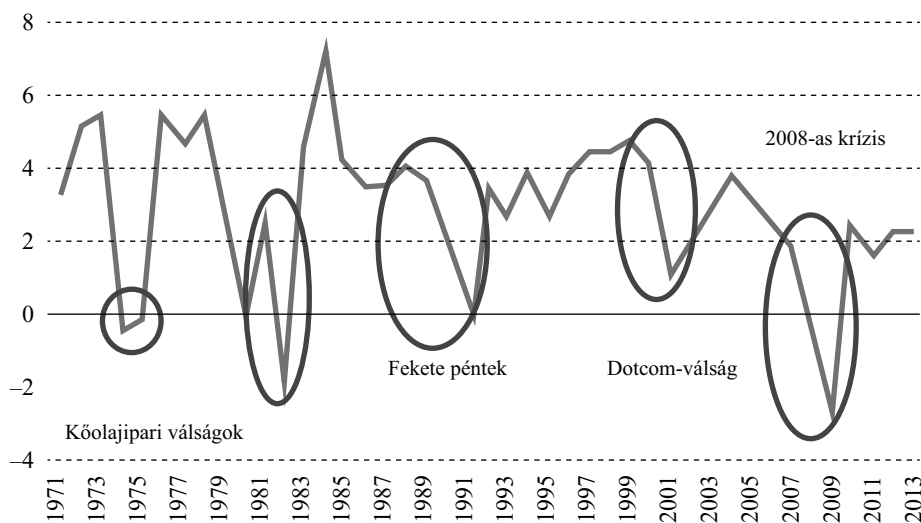
A második, hogy a CFNAI alapján az USA konjunktúraállapotáról a legutóbbi 32 negyedévet jellemző folyamatokat összegző megállapításként azt lehet mondani, hogy az üzleti ciklusról való gondolkodás alapvetően mégsem változott meg: ma is egy a potenciális növekedéshez közeli ingadozásoként lehet értelmezni. A ciklusok kialakulásában azonosítható mechanizmusok részleteiben vannak viták, csak úgy mint egy konkrét időszak primer növekedési tényezőinek rangsorolásában. De

– főleg – a pénzügyi közvetítőszektor által gerjesztett hatások természete, ereje és időbeli kiterjedése az, ami változatlanul az akadémiai nézetkülönbségek és heves viták forrása a főáramban is (*Tamborini, 2013, Christodoulakos, 2015, Mellár, 2015, 190–195. o.*). Továbbá jelentősen gyengíti az általánosítás erejét, hogy az állami költséssel és annak visszafogásával, a megszorítással együtt járó outputvesztés mérete is erősen vitatott lehet. *Blanchard–Leigh [2013]* például azt találták, hogy a tervezett fiskális konszolidáció negatív outputhatása jóval nagyobb volt a válság elején, mint azt előzetesen gondolták. Feltehetően azért, mert a költsési multiplikátor mértéke is jóval nagyobb volt, mint azt a tipikus modellek feltételezik, és tartósan mínusz 1,5 közelében ragadt. Ez a tanulmány később az IMF gyakran javallott megszorító fiskális lépéseinek hatásait rosszul felmérő „hivatalos önkritikájává” is vált.

3. ábra

A gazdasági növekedés kilengései az USA-ban a nagyobb visszaesések idején, 1971–2013

(Százalék, év, hó)

Forrás: Eurostat, Portfolio

Ha az amerikai gazdasági növekedés/visszaesés mértékeit százalékos formában, egy hosszabb időszakban nézzük, 1971–2014 között, év/év alapon, akkor a következőket állíthatjuk.

A kőolajipari válságokhoz köthető visszaesések, nevezetesen az 1974-es és 1981-es recessziók esetén – ha az első krízistől számítjuk és a rákövetkező mélypontig számolunk – a visszaesés mértéke, az elmaradt növekedés a GDP 6-8 százalékát tette ki (lásd a 3. ábrát). Ez a mérték lényegében nem változott 1989–1991, illetve 2007–2009 között sem, amikor GDP-arányosan szintén hasonló méretű, mintegy 4,5–7,5 százalék közötti teljes outputvesztésről beszélhettünk. Ez azt jelentette, hogy a trend körüli ingadozás mértéke alig változott. Ez az üzletciklus-elméletek erejét tekintve pozitív fejlemény. A negatív fejlemény azonban változatlanul abban rejlik, hogy a rendelkezésre álló konjunktúraindikátorok alapján az elkövetkező recessziók mélypontját és pontos befejeződését nem tudjuk kellő pontossággal megbecsülni. A retrospektív analízis segít ugyan, de a pontos ismétlődésre semmilyen garanciát nem kínál. Mindez jól előtűnik az éves növekedés mértékét 1971–2013 között illusztráló 3. ábrából is.

A 3. ábrából jól látszik, hogy 1973–1981 között a recessziós, tehát a negatív előjelű mélypontok közötti eltelt idő 8, majd 9 év volt. Később, 1991–2001 között pozitív alsó pontok közötti tartományban ugyan, de már 10 év volt a ciklus hossza. A kőolajpiaci válságok (kőolaj-árrobbanás) és az 1987–1989-es tőzsdei eredetű visszaesés, a „fekete péntek”, majd a dotcom-krízis és a 2008-as válság között eltelt szakaszok sem voltak egyforma hosszúak.

A mélypontok közötti távolság a GDP 5-7 százalékát tette ki, az ingadozásokban tehát aligha lehet valamilyen tartós szabályosságot azonosítani. A körülbelül 2 százalékos körüli éves átlagos ingadozásban az USA gazdasága időben jóval többet tartózkodott a felső, pozitív sávban, mint az alsó, negatívban. Vagyis évi 2 százalékos átlag reálnövekedést még ebben a hosszú, négy évtizedes időszakban is sikerült tartani.

Ezek után nézzük meg a fejlett országok egy szélesebb csoportját is az alkalmazott fiskális alkalmazkodás és a konjunktúraélenkítés szemszögéből!

A megszorítás és a fiskális élenkítés mértékei a fejlett világban

A válság alatt és után a fejlett világban, nagy és kis nyitott gazdaságokban egyaránt sokféle típusú és szemléletű makroalkalmazkodást, fiskális profilt lehetett megfigyelni. A megszorítás kontra növekedés egymással ellentétes előjelű mértékeit összegzi a 4. ábra, amely az expanzív és megszorító fiskális politikákat veszi számba az OECD és néhány meghatározó EU-országra nézve.

Az osztályozás alapja a kiigazítás mértéke a strukturálisan kiigazított költségvetési mérleg alakulása szerint, 2006–2013 között, a GDP százalékában kifejezve.

Amennyiben a 2006–2007-es, így a világgazdasági válság előtti, valamint a 2012–2013-as időszakok közötti, vagyis a válság enyhítésére alkalmazott kereslet oldali fiskális profilok változásának (az élénkítések/restrikciók) mértékét vizsgáljuk – vagyis azt, hogy vajon az ezen időszakokra jellemző strukturális mérleghiány/GDP mértékének változása mínusz 2 százaléknál kisebb vagy nagyobb volt-e –, akkor három csoportot tudunk azonosítani. Ezek a következők:

- az összkeresletet bővítő, expanzív fiskális profilú,
- összkereslet-semleges profilú, valamint
- az összkeresletet erősen szűkítő, vagyis lényegében markánsan megszorító/restriktív profilú költségvetés-politikai alkalmazkodás.

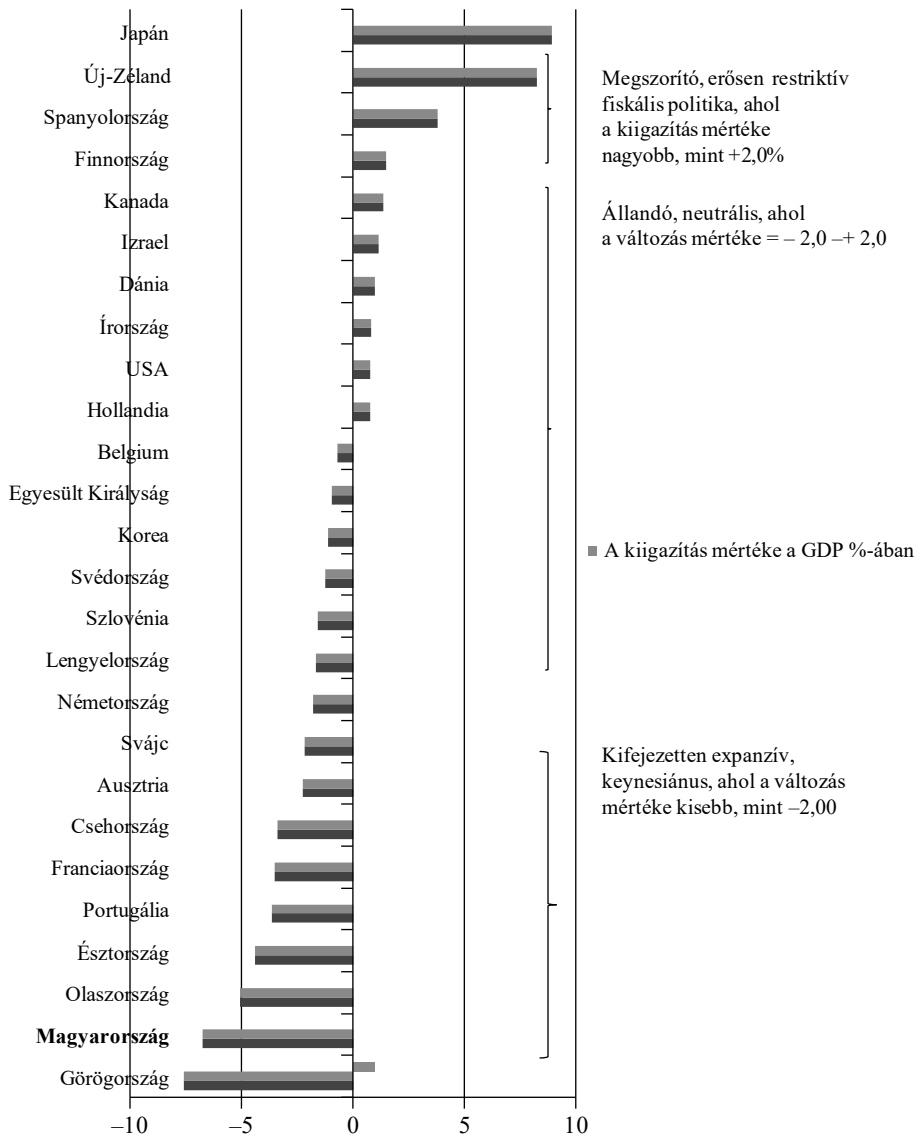
Az első, az állami keresletbővítő kategóriába azok az országok tartoztak (a 4. és az 5. ábrán legalul), amelyekben a kiigazítást jellemző fiskális mérleg állapotjelzője még kifejezetten állami keresletbővítőnek, ha tetszik, keynesianusnak volt nevezhető – függetlenül a hivatalos kommunikációtól. Ilyen, erősen keynesianus – vagyis a konjunkturális problémákra általánosan a keresleti oldalt támogató, szinten tartott, vagy nagyobb állami költséssel válaszoló, és így gyakran kényszerűen nagyobb hiánnyal is járó – stabilizációt alkalmazott néhány nagy, fejlett ország (Egyesült Királyság, USA, Kanada). Lényegében még nagyobb expanzióval, a keresleti-költségi szint fenntartásával volt jellemezhető Japán is. Ott e „keynesi ihletésű” alkalmazkodás nyomán egyértelműen növekedett a GDP-arányos deficit mértéke, és a 2006–2007. évi 2,3 százalékról a 2012–2013-as időszakra 9,9 százalékra duzzadt a strukturális hiány. A nagy országok közül mások is ezt a „megbízható”, inkább fiskálisan expanzív utat járták: így Kanada (egyenlege 0,8 százalékos többletről mínusz 2,85 százalékra romlott) és Ausztrália (plusz 1,45 százalékról mínusz 2,15 százalékra csúszott le). Az USA ennek a keresleti oldalt masszívan támogató, keynesianus listának az „enyhébb” végén volt található: az amerikai szövetségi kormány a strukturálisan kiigazított költségvetés hiányát a GDP mintegy 2,2 százalékaival tolt csak feljebb, a válság előtti és válság utáni évekhez viszonyítva. Ez nem is olyan döbbenetesen nagy fiskális alkalmazkodás, legalábbis Japánhoz képest.

Maastrichti kritériumkényszerek ide vagy oda, a közepes méretű Spanyolországban is az állami költségekkel enyhítették a válságot. Ez szerény többletből erős deficitbe vitte a mérlegét, plusz 0,55 százalékról mínusz 4,55 százalékra. De számos EU-tag, valamint kis, nyitott és EU-n kívüli gazdaság is – jobb híján – ezt a menedéket nyújtó, keynesianus keresletfenntartó, esetenként erősen expanzív fiskális politikát választotta: így alkalmazkodott Dánia, Finnország, Írország, Izland, Izrael.

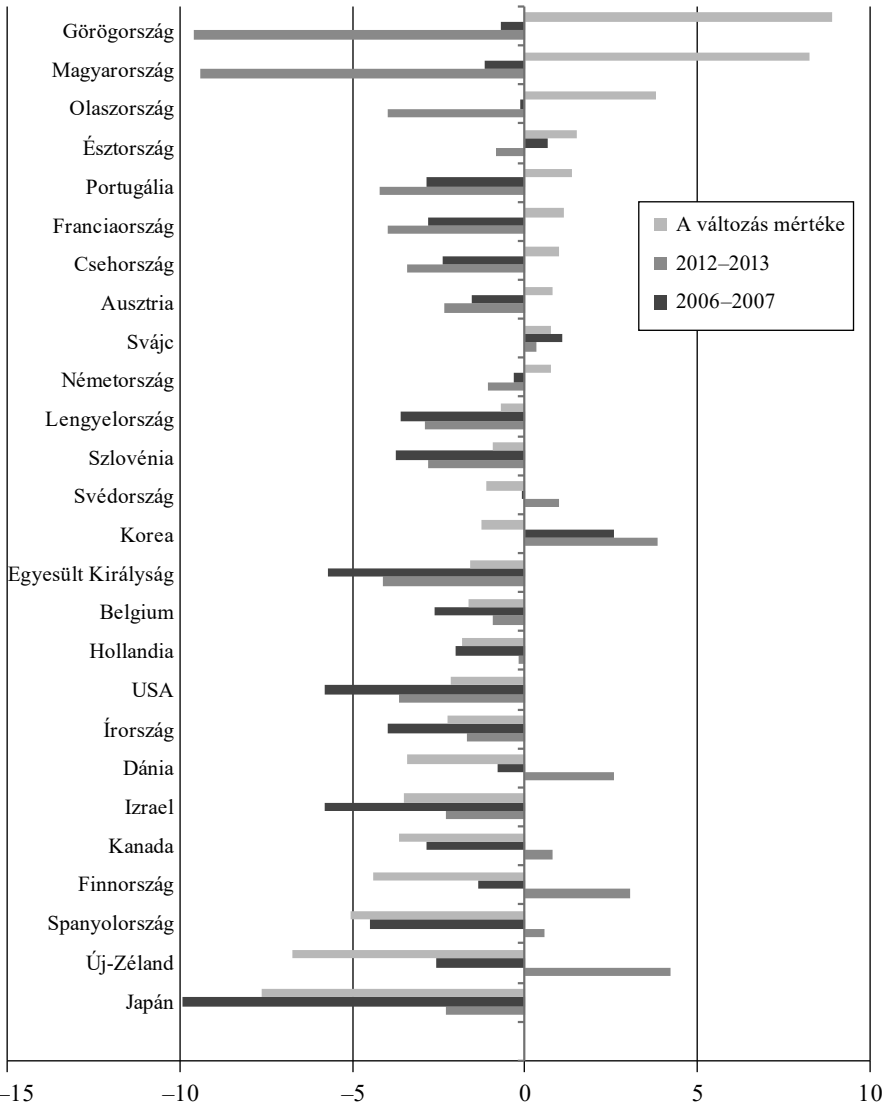
A strukturálisan kiigazított költségvetésimérleg-alakulás keresleti hatásai néhány, alapvetően eltérő fiskális profilú OECD-országban, 2006–2013

(Változás a GDP százalékában)

Forrás: OECD.

A fiskális alkalmazkodás mértéke néhány OECD-országban 2006–2007 és 2012–2013 között
(A GDP százalékában)

Forrás: OECD.

Ebben a fiskálisan erőteljesen lazító csoportban az addicionális, tehát az expanzív válságenyhítő hiányköltség zónája a mínusz 2,5 és mínusz 4,5 százalék között húzó-dott.

A középso, moderáltan lazító vagy kvázi-semleges csoport a legnépesebb, amely – Dél-Korea kivételével – a fiskálisan „viszonylag fegyelmezett” EU-országokat foglalja magában. A moderált deficitszintet/állandóságot fenntartani képes országok listáján az éves hiányzóna értéke a mínusz 2 százaléktól a plusz 2 százalékig terjedt. Ám ugyanitt a szükségessé vált kiigazítás mértéke abszolút értékben nem volt nagyobb 2 százaléknál. Tehát összességében ezek az országok tipikusan nem fiskális lazítók, de nem is durván szűkítő-megszorítók. Moderált alkalmazkodóknak nevezhetnénk őket. Hollandia állt e lista elején a maga szerény, 1,8 százaléknyi hiánynövelő fiskális lépéseivel. A sor végén pedig Svájc és Németország, amelyek végül szufficitet termelő költséssel is tudtak „alkalmazkodni”. Őket tényleg irigyelni lehet. Még Portugália sem lógott ki sokáig e sorból (ahol csak 2013 második felében kezdődtek nagyobb egyensúlytalanságot sejtető fizetési gondok, s ahol végül borult az állandóságot feltételező fiskális politika is). Moderáltan alkalmazkodott a zlotyval fizető Lengyelország is.

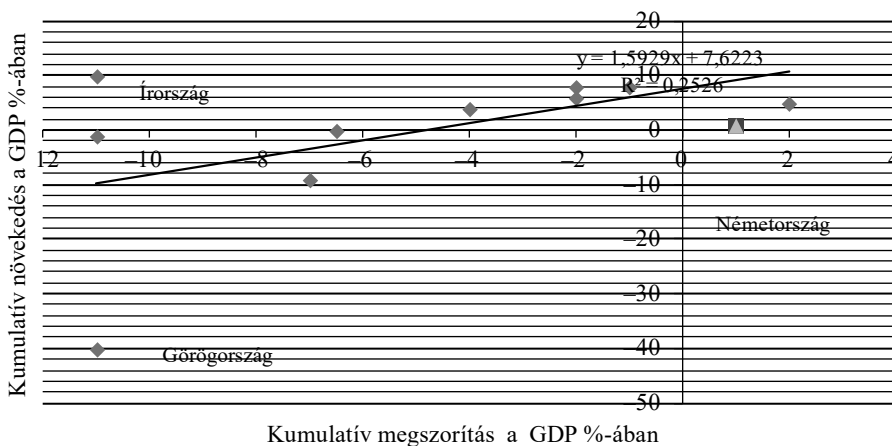
A restriktív alkalmazkodási sor végére maradt a szinte kényszerűen erősen megszorító Olaszország, Magyarország és Görögország. Ezekben az országokban – elsősorban a nagy és tartós állami eladósodottságból eredően – egyértelműen erősen összereslet-szűkítő-megszorító fiskális lépésekre volt szükség. Olasz- és Görögországnak az eurózóna-tagság nem jelentett menedéket. Ellenkezőleg, az alkalmazkodási folyamatot a közös valuta nehezebbé tette. Ebben a szigorúan megszorító „klubban” a megkülönböztető védjegy az erősen pozitív mérlegjavítási kényszer volt. Ezekben a krónikusan problémás, adós országokban plusz 2 százaléknál nagyobb mérlegjavulásra volt szükség, mégpedig az elkerülhetetlen, az EU által de facto kikényszerített fiskális konszolidációk következményeként. Magyarország és Görögország mínusz 9,5 százalékról indult, és a megszorító lépések után a mínusz 1 százalék közelébe jutott. Ezért a kiigazítás mértéke mindkét esetben brutálisan nagy, a GDP 8 százalékát meghaladó mértékű fiskális konszolidáció volt. Ennek a mértéknek a keresletszűkítő jellege és lökészerűen jelentkező restriktív ereje minden vitán felül állt. Mindezek alapján a strukturális deficitet radikálisan lefaragó, megszorító fiskális politika – a szónak szigorúan vett makroökonomiai értelmében – csak ezekben az országokban volt jellemző. Ez a megállapítás talán sokakban meglepetést kelt, ám a bemutatott statisztikák tükrében nehezen vitatható.

A megszorítással járó fiskális konszolidáció mértéke és a növekedés elmaradása közötti erős korreláció jól előtűnik a 6. ábrából, amely ezt az összefüggést illusztrálja Eurostat-adatok alapján.

6. ábra

A kumulatív költségvetési megszorítás (cummulative fiscal austerity, CFA) és a kumulatív növekedési ráta (cummulative growth rate, CGR) alakulása az eurózónában, 2010–2013

(Adatok a GDP százalékában)

Forrás: Eurostat.

A 6. ábra függőleges tengelyén a 2010–2013 közötti időszak egészében mért (kumulatív) növekedési ráta jelenik meg (a megvalósult kumulatív növekedést mutatja), míg a vízszintes tengelyen ábrázolt adatok értéke a fiskális konszolidáció, vagyis az egyes országokban alkalmazott költségvetési kiigazítások kumulált mértékét adja meg a GDP százalékában. A kumulált outputkiesés áll szemben tehát a kumulatív kiigazítások/megszorítások mértékével.

Az extrém negatív példa egyértelműen Görögország, ahol a kumulatív növekedés a mínusz 40 százalék közelébe került, miközben a strukturális egyenleg a GDP 10 százalékával javult. Tehát a masszív kumulatív szigorítások nem tudták növekedésbe fordítani a gazdaságot. Ez persze nem meglepetés. De látni kell, hogy volt ellenpélda: Írorszában, a hasonló méretű megszorítások az időszak egészét tekintve,

össességében a plusz 10 százalékos zónába (!) segítették a gazdaságbővülést. Ebben a két országban a megszorítás tehát két teljesen különböző végkifejletet jelentett. Külön látszik az „irigyelt” német recept eredménye is, amely a szerény, (1)–(1,5) százalékos GDP-arányos állami keresletbővítésben és a pozitív, de megtartott outputbővülésben jelentkezett. Az EU-ban egységes alkalmazkodási receptről vagy annak helyességéről tehát nem nagyon lehet beszélni.

De még ha lenne is a kezünkben valamilyen szilárd elméleti alap, a kiigazítási lépések erejét és megítélését alaposan felforgatta, hogy az EU fiskális paktumát – céljaiban és eszközeiben – az európai válságrendezés nyomán kialakult tapasztalatok alapján átírták, újrafogalmazták (erről részletesen lásd: *Benczes, 2016*). Továbbá olyan új kezdeményezések láttak napvilágot, amelyek alapján szakértők az EU-ban már a strukturális mérleghiányokkal összefüggő szabályrendszert is javasolják átírni: új közpénzügyi, költési szabályrendszert és több éven át ható fiskális és makroprudenciális adósságkorrekciós teljesítményrendszert ajánlanak, amelyben a tagállamok teljesítményének jobb, hosszabb időtávban is azonosan értelmezhető megítélésére lenne lehetőség (*Clayes–Darvas–Leandro, 2016*).

Konklúzió

Mindezek fényében kifejezetten nehézé vált annak megítélése, hogy milyen elvek és kritériumok alapján tudunk majd egy-egy makrogazdasági alkalmazkodást nyugodt lélekkel sikeresnek, mások számára is ajánlhatónak nevezni.

Alapesetben azonban elméletileg mégis tartható – és máig megalapozott – tapasztalat, hogy az üzleti ciklus kilengéseinek tompításában a célba vett költségvetési konszolidáció alapelve nem nagyon lehet más, mint a régről ismert anticiklikus propozíció. Vagyis az üzleti ciklust és annak egészét figyelembe véve érdemes csak nekifogni a nagyobb lélegzetű kiigazításnak. A jelentős outputfelfutási zónákban, a ciklikusan kiigazított trend feletti növekedési szakaszban az állami költségvetésnek ezért inkább megtakarítónak, azaz restriktívnek kell lennie, a trend alatti szakaszokban pedig ennek pontosan az ellenkezőjét kell tenni, mert ekkor a növekedést támogató, vagyis expanzív költségvetési pozíció, költési/adószedési (*fiscal stance*) irányvonal kialakítása a kívánatos. Noha a korábbi, az anticiklikus jelleg erejét hangsúlyozó elméleti megalapozások nem nagyon kerültek meg – legalábbis az általános absztrakció szintjén –, a tényleges és várhatóan jobb eredménnyel kecsegte-

tő adósságcsökkentési és válságkezelési utakat illetően mégis számos új felvetés és kritikái hang látott napvilágot.

Mind az USA-ban, mind Európában az összképet – a lassú és bizonytalan outputnövekedést és főleg a munkapiacok pangását – tekintve a jellemző vélemény inkább a válságkezelési sikerek elmaradását hangsúlyozta, mintsem a korábról kiforrott elméletek empirikus diadalát.

A ciklusok kialakulásában azonosítható mechanizmusok részleteiben vannak még viták, csakúgy mint egy-egy konkrét időszak primer növekedési tényezőinek rangsorolásában. De főleg a pénzügyi közvetítőszektor által gerjesztett hatások természetete, ereje és időbeli kiterjedése vált az akadémiai nézetkülönbségek és heves viták forrásává.

A megszorítók és a keynesiánusok konfliktusát nem elméleti, hanem empirikus oldalról kívántuk megvilágítani az OECD-országok 2008–2015 közötti fiskális lépéseinek összhatását vizsgálva, és arra az alapvető konklúzióra jutottunk, hogy a válságot követő nyolc évben a fejlett országokban kialakított fiskális-alkalmazkodási utak többfélék voltak. A költségvetési politikák osztályozásakor három típust lehetett megkülönböztetni aszerint, hogy a vizsgált időszakokban a kiigazítás mértéke, a strukturálisan kiigazított mérlegtöbblet (pontosabban annak az előjellel ellátott, a GDP százalékában megadott mértéke) mekkorára rúgott. Ezek alapján semleges, markánsan szűkítő vagy megszorító, illetve bővítő vagy keynesiánus jellegű fiskális politikát azonosítottunk. Az OECD mezőnyét tekintve besoroltuk az országokat az egyértelműen állami keresletbővítő – vagy keynesiánus – csoportba, ahol az expanzív fiskális alkalmazkodás mértéke kisebb volt, mint a GDP (–2) százaléka. Mint tipikus nagygazdaság, Japán követte ezt az utat. Ugyanakkor fiskálisan semlegesnek neveztük azt a kiigazítást, ahol a beavatkozás mértéke a GDP százalékában (–2) – (+2) százalék között volt, ebben a csoportban a tipikusan semleges „nagy ország” Németország. Végül erősen megszorítónak, restriktívnek neveztük azt a fiskális-alkalmazkodási lépéssorozatot, amelynek nyomán a kiigazítás mértéke kényszerűen nagyobb volt a GDP (+2) százalékánál. Ebbe az erőteljesen megszorító csoportba került Olaszország, mint nagy, nyitott gazdaság, valamint a kis, nyitott Görögország és Magyarország. Utóbbi kettőben a vizsgált időszakban az elsődlegesen nagy külső adósság miatt kényszerűen bevezetett költségvetési szigor jóval túlment GDP-arányosan a (+8) százalékos küszöbön is. A 2006–2013 közötti időszakban kifejezetten restriktív politikákról tehát csak ezekben az országokban beszélhettünk.

Hivatkozások

- Baumeister, C. – Benati, L. [2012]: Unconventional monetary policy and the Great Recession: Estimating the macroeconomic effects of a spread compression at the zero lower bound. Bank of Canada, *Working Paper*.
- Benczes István [2016]: A fiskális paktum helye és szerepe az európai válságrendezésben. *Külgazdaság*, LX. évf., 3–4. szám, 51–77. o.
- Bernanke, B. S. [2004]: The Logic of Monetary Policy. Remarks by Governor Ben S. Bernanke before the National Economists Club. Washington, D.C., december 2. Letölthető: (Letöltve: 2016. február 28.)
- Bernanke, B. S. [2009]: The Crisis and the policy response. London School of Economics, *Stamp Lecture*, január 13.
- Bernanke, B. S. – Gertler, M. – Gilchrist, S. [1999]: The Financial accelerator in a quantitative business cycle framework. *Handbook of Macroeconomics*. In: Chapter 21., vol. 1., Part C, 1341–1393. o.
- Blanchard, O. – Leigh, D. [2013]: Growth Forecast Errors and the Fiscal Multiplier. IMF Working Paper /13/1/.
- Borio, C. – Disyatat, P. [2010]: Unconventional monetary policies: an appraisal. BIS Working Papers, No 292.
- Chinn, M. [2013]: GDP Growth and Change in Cyclically Adjusted Budget Balance. Letölthető: <http://www.economonitor.com/blog/2013/09/gdp-growth-and-change-in-cyclically-adjusted-budget-balance/> (Letöltve: 2013. november 18.)
- Christodoulakos, G. [2015]: Managing Risks in the European Periphery Debt Crisis. Palgrave Macmillan, New York.
- Clayes, G. – Darvas, Zolt – Leandro, A. [2016]: A Proposal to Revive the European Fiscal Framework. BRUEGEL POLICY CONTRIBUTION, 2016. 07. sz., 1–20. o. Letölthető: <http://bruegel.org/2016/03/a-proposal-to-revive-the-european-fiscal-framework/>
- Csaba László [2009]: Crisis in Economics. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csaba László [2013]: Válságkezelés Európában: új gazdaságfilozófia felé. *Köz-Gazdaság*, 8. évf., 2. sz., 47–61. o.
- Frank, R. H. – Bernanke, B. S. [2009]: Principles of Economics. McGraw-Hill, Boston, London.
- Gagnon, J. – Raskin, M. – Remache, J. – Sack, B. P. [2010]: Large-scale asset purchases by the Federal Reserve: did they work? *Staff Report* (441), FRB of New York.
- Györfly Dóra [2014]: Válság és válságkezelés Görögországban. *Közgazdasági Szemle*, LXI évf., 1. sz., 27–52. o.
- Halmi Péter [2014]: Krízis és növekedés az Európai Unióban. Európai modell, strukturális reformok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kapetanios, G. – Mumtaz, H. – Stevens, I. – Theodoridis, K. [2012]: Assessing the Economy-wide Effects of Quantitative Easing. *Economic Journal*, Vol. 122., issue 564., F316–F347. o.
- Kenen, P. [1989]: The International Economy. Prentice-Hall, New Jersey.
- Király Júlia – Nagy Márton – Szabó E. Viktor [2008]: Egy különleges eseménysorozat elemzése – a másodrendű jelzálogpiaci válság és (hazai) következményei. *Közgazdasági Szemle*, LV. évf., július–augusztus, 573–621. o.
- Kose, A. M. – Terrones, M. [2015]: Collapse and revival: Understanding global recessions and recoveries. IMF, Washington D. C.
- Krekó Judit – Balogh Csaba – Lehmann Kristóf – Mátrai Róbert – Pulai György – Vonnák Balázs [2012]: Nemkonvencionális jegybanki eszközök alkalmazásának nemzetközi tapasztalatai és hazai lehetőségei. MNB-tanulmányok (100).
- Krugman, P. [2009]: The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008. W. W. Norton & Company Inc., New York.

- Krugman, P.* [2012]: Elég legyen a válságból! MOST! Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mellár Tamás* [2010]: Válaszút előtt a makroökonómia? *Közgazdasági Szemle*, LVII. évf., július–augusztus, 591–611. o.
- Mellár Tamás* [2015]: Szemben az árral. Rendhagyó közgazdasági előadások. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Meyer, H.* [2013]: Krugman Feud With Reinhart–Rogoff Escalate as Austerity Debated. Letölthető: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2013-05-28/krugman-feud-with-reinhart-rogoфф-escalates-as-austerity-debated>
- Móczár József* [2010]: A közgazdaságtan válsága (Neoklasszikus versus keynesi közgazdaságtan). *Magyar Tudomány*, 3. sz., 318–330. o.
- Reinhart, C. – Rogoff, K. S.* [2010]: Growth in a Time of Debt. *American Economic Review*, 100 (2), 573–78. o.
- Reinhart, C. – Rogoff, K. S.* [2013]: Debt, Growth and the Austerity Debate. *The New York Times*, április 25.
- Rodionov, K.* [2013]: How to Resolve the Fiscal Problems of Southern Europe? Letölthető: <http://www.economonitor.com/blog/2013/11/how-to-resolve-the-fiscal-problems-of-southern-europe/>
- Tamborini, F.* [2013]: Austerity and Growth: Dispelling Confusion with Some Facts. Letölthető: <http://www.economonitor.com/blog/2013/10/austerity-and-growth-dispelling-confusion-with-some-facts/>
- Véron, N.* [2016]: The IMF’s Role in the Euro Area Crisis: Financial Sector Aspects. IMF, IEO Background Paper.
- Zillak, S. T. – McClosky, D.* [2008]: The Cult of Statistical Significance: How Standard Error Costs US Jobs, Justice and Lives. University of Michigan Press, Ann Arbor.

A paritási szerkezet szerepe a teljes termékenységi arányszám alakulásában

BERDE ÉVA – NÉMETH PETRA

A hagyományos teljes termékenységi arányszám minden olyan esetben valóban jól jelzi az egy nő által élete során átlagosan világra hozott gyerekek számát, amikor a női népesség strukturális mutatói állandóak. Abban az esetben azonban, amikor a szülő nők átlagos életkora módosul, például a közelmúlt tendenciáinak megfelelően növekszik, ez a mutató torzít. A szülések halasztását a kiigazított termékenységi arányszámok révén a szakirodalom ma már figyelembe tudja venni. A szerzők cikkükben arra hívják fel a figyelmet, hogy a halasztás eredményeként és az egyéb strukturális változásokat előidéző folyamatok következtében a női népesség paritási szerkezete folyamatosan átrendeződik, s ez torzítja a hagyományos termékenységi mutató értékét. Megmutatják, hogy a teljes termékenységi arányszám tényezőkre bontásával közelebb kerülhetünk a strukturális változások nyomán követéséhez. A szakirodalomban publikált, de gyakorlati számításokban ismereteik szerint eddig még nem használt felbontás segítségével magyar adatokon végeztek szimulációt. Mind a múltra, mind a jövőre vonatkozóan kiszámoltak egy-egy ilyen felbontást, valamint felvázolják a változások irányát. Ezek közül a változások közül a jövőbeli gyerektelenség – a nulladik paritáshoz tartozó nők arányának növekedése – külön figyelmet érdemel.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: J11, J13.

A termékenység számbavétele, az egy nő által átlagosan világra hozott gyerekek számának mérése több közgazdasági probléma szempontjából nélkülözhetetlen

* A tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem Demográfia és Gazdaság Kutatóközpont kutatómunkája keretében készült, a kutatást a Pallas Athéné Domus Animae Alapítvány finanszírozza.

Berde Éva, a Budapesti Corvinus Egyetem egyetemi tanára.
E-mail-cím: eva.berde@uni-corvinus.hu

Németh Petra, a Budapesti Corvinus Egyetem tanársegédje.
E-mail címe: petra.nemeth@uni-corvinus.hu

(nyugdíjkérdések, gyerekintézmények finanszírozása, növekedési tendenciák, a jövőbeli népesség előrebecslése stb.). A reprodukтивitás mérésének irányadó mutatója a *Kuczynski* [1932] által kidolgozott naptári éves teljes termékenységi arányszám (angolul „*period total fertility rate*”, vagy csak „*total fertility rate*”, az általunk használt rövidítése TFR). Az azóta eltelt időben a TFR alapmutatóként terjedt el a várható gyerekszám mérésekor, bár több szempontból is kritizálták. A kritikáknak megfelelően bizonyos elemekkel korrigálták ugyan a már módosított elnevezésű TFR-eket, de lényegileg új megközelítést a szakirodalom mind ez idáig nem publikált. Az irodalomban szereplő korrekciók alapja az, hogy elsősorban a 20. század második harmadától kezdve a nők a gyerekeiket egyre idősebb korban szülik meg (néhány kivételes évtől eltekintve, amikor az anyák életkora csökkent), azaz időzítik a születeket. Az időzítés a megfigyelési évhez, periódushoz képest megváltoztatja mind a születek ütemezését, mind a női népesség gyerekszám szerinti struktúráját. A korrigált mutatók a gyerekvállalás halasztása esetén beszámítják a még meg nem született, de a jövőben megszületendő gyerekeket, illetve a gyerekaszülés előrehozatalakor csökkentik az arányszámot az előrehozás ütemének megfelelően.

Az említett halasztó magatartást már *Ryder* [1956] észrevette és későbbi munkáiban (*Ryder*, 1964, 1980) még alaposabban elemezte. Ezt követően az anyai életkor emelkedésének tendenciája a termékenységgel foglalkozó szakirodalom egyik központi kérdésévé vált. Részben a halasztásnak köszönhető, hogy az 1980-as, valamint az ezt követő években a termékenység sok országban elérte a „szuperalacsony” szintet.¹ Magyarországon például 2011-ben 1,24 volt.² *Bongaarts és Sobotka* [2012] azt is megmutatta, hogy a szuperalacsony szint után az európai országok termékenységének az emelkedése is elsősorban a halasztási magatartás eredménye és a tényleges termékenység valójában nem növekedett. Általánosságban ugyanis az történt, hogy ekkor kezdték el „pótolni” az anyák a korábban „elhalasztott” gyerekeiket.

A TFR értékének alakulásához kapcsolódó alapvető kérdés, hogy a számok mögött valódi termékenységi változás húzódik-e meg, vagy csak az, hogy a megfigyelés évében és az azt követő években eltérően alakult a női népesség szerkezete. Amennyiben a struktúra változása várható, akkor a TFR nem képes pontosan előrebecsülni az egy nő által élete során átlagosan szült gyerekek számát. Ilyenkor a TFR különbözik a befejezett termékenységtől (angolul „*completed fertility*” vagy

¹ A „szuperalacsony” („lowest low”) szintet a termékenységi arányszám értékére *Kohler–Billari–Ortega* [2002] vezette be. A kérdéses fogalomról részletesen olvasható: *Goldstein–Sobotka–Jasilionien* [2009] írásában.

² Ennek a helyzetnek az elemzését lásd például: *Berde és Németh* [2015].

„*completed cohort fertility*”, rövidítve: CFR), azaz attól a gyerekszámától, amelyet csak az adott női korosztály szülőképes életkora után tudunk pontosan meghatározni. A TFR (nem véletlenszerű) torzítását előidéző tényezőket érdemes *két nagy csoportba osztani*.

1. Az utóbbi 50 év legfontosabb strukturális változását a halasztó magatartás okozta. Ezt a tendenciát *Bongaarts és Sobotka* [2012] ismerteti. A szerzők azt is bemutatják, hogy miként lehet korrigálni a TFR-értékeket a tényleges termékenységi arányszám jobb közelítése érdekében. Valamennyi korrekció lényege, hogy a megfigyelési év tényleges paritási struktúrájából indul ki, és beszámítja (leszámítja) a halasztott (előrehozott) gyerekeket, oly módon, hogy paritásonként a szülő nők átlagos életkorának változása alapján korrigál. Ahogy *Berde és Németh* [2015b] leírja, a jelenleg használt ilyen jellegű, korrigált mutatók közül a *Bongaarts és Feeney* [2004, 2006] által készített ütem, valamint paritás szerint korrigált teljes termékenységi arányszám (angolul „*Bongaarts-Feeney tempo and parity adjusted total fertility rate*”, az általunk használt rövidítéssel TFRp*) adja a befejezett termékenység legjobb közelítését. *Kohler és Ortega* [2002] szintén készített egy ütem és paritás szerint is korrigált termékenységi arányszámot (jelöléssel: PATFR*), amely kiszámítása azonban bonyolultabb, mint a TFRp*-é, ráadásul általában pontatlanabb is. *Yamaguchi és Beppu* [2004] is hasonló termékenységi arányszámot publikált, amelyről később bebizonyították, hogy gyakorlatilag azonos a TFRp*-gal. *Yamaguchi és Beppu* mutatója azonban eredeti formájában nem terjedt el.

A nők halasztó magatartását figyelembe lehetne venni nemcsak a jövőben várható gyerekszülésekre vonatkozó korrekcióval, hanem úgy is, hogy a jövőre vonatkozó paritási struktúrát – a különböző számú gyerekekkel rendelkező nők arányát – korrigáljuk, és a paritási struktúrához rendeljük a gyerekszüléseket. A paritási struktúra változása annak az éremnek a másik oldala, amelyet a nők késleltetési magatartása idéz elő.³ Ha csökken a fiatalabb nők szülési hajlandósága, az idősebbeké pedig növekszik, akkor nő az alacsonyabb gyerekszámú anyák részaránya és csökken a több gyerekekkel rendelkezőké. A paritási struktúra tehát évről évre változik, de ha ebből kiindulva szeretnénk korrigálni a TFR-t, akkor a módszer rendkívül összetett megközelítést igényelne, jelenleg nem is ismerünk ilyen számításokat. A paritási struktúra változásához kapcsolódó gondolatok – mint ahogy azt később

³ Az egyik oldal az életkorok szerinti különböző gyerekszámhoz – paritáshoz – tartozó termékenységi arányszám változása, a másik oldal pedig a különböző életkorú nők gyerekszám szerinti megoszlása, azaz a paritási struktúra.

bemutatjuk – hasznosíthatók a más típusú strukturális változások bizonyos összetevőinek feltérképezéséhez is.

2. A női népesség strukturáját nem csak a nők halasztó magatartása befolyásolhatja. Hatással van rá például a migráció hirtelen megnövekvő szintje, a női halandóság változása, vagy más tényezők is. A jelenlegi paritási arányokból való kiindulás és a várható módosulások figyelembevétele segíthet abban, hogy pontosabb értékeket kapjunk az egy nő által életre hozott átlagos gyerekszámról.

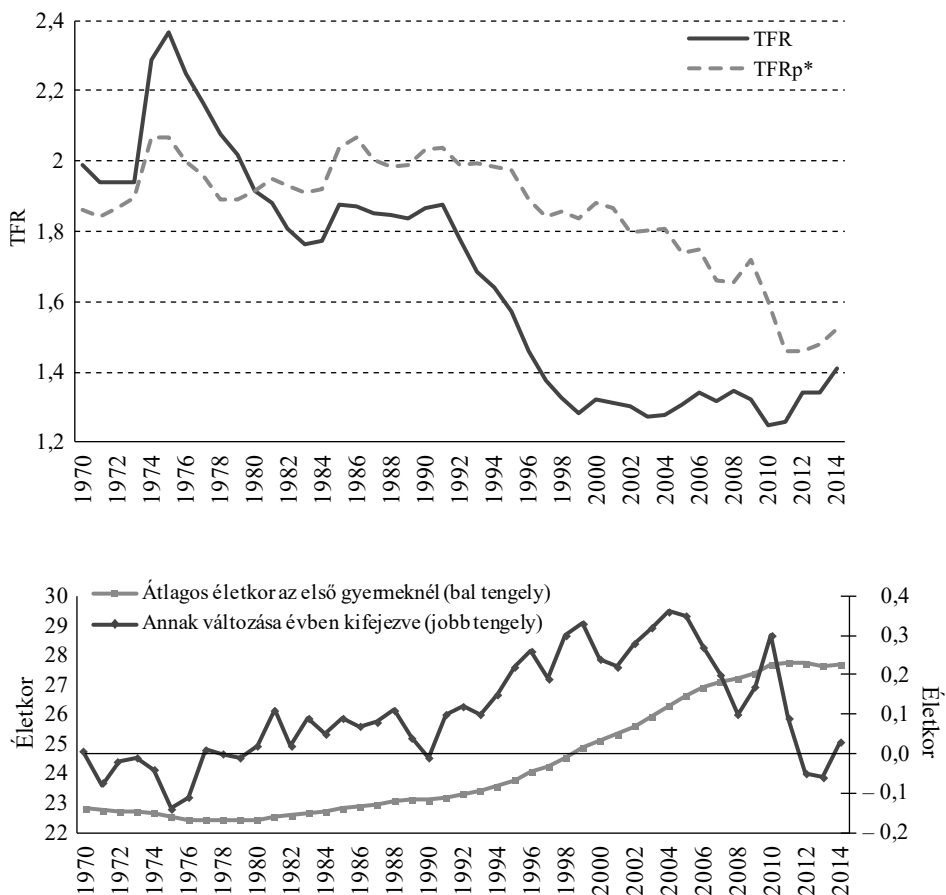
Úgy tűnik, hogy a nők halasztó magatartásának tendenciája egyre inkább kifulladásban van, azaz az időzítés miatt egyre kevésbé torzítanak a mutatók: a TFR- és a TFR_p*-értékek egyre közelebb kerülnek egymáshoz. A TFR-t korrigáló logikai következtetések, amelyek a halasztások kapcsán alakultak ki, a továbbiakban is segítségünkre lehetnek abban, hogy bizonyos várható jövőbeli változásokat figyelembe vegyünk. Cikkünkben azt vizsgáljuk meg, hogy a TFR-értékek szorzatösszegre való bontása mennyiben járulhat hozzá a TFR meghatározásához, ha a jövőben a női népesség paritási szerkezetének módosulása prognosztizálható. A bevezetés után bemutatjuk az időzítési hatás jelentőségét, majd a nők paritási strukturájával foglalkozunk, illetve a TFR szorzatösszegként való értelmezésén keresztül végigkövetjük, hogy a jelenlegi paritási struktúra és a feltételes szülési valószínűségek változtat-lansága esetén milyen jövőbeli TFR-értékekre számíthatunk. Végül összefoglaljuk következtetéseinket.

Az időzítési hatás kifulladás

Az időzítési hatás mértékét és jelentőségét könnyen megérthetjük, ha megvizsgáljuk, hogy a magyar termékenység vonatkozásában milyen változásokat eredményezett, és megfigyeljük, hogy a legutóbbi években hogyan csökkent a hatása.

Az 1970-es évek közepétől kezdve Magyarországon is kezdetét vette a nyugat-európai országokban már korábban elkezdődött TFR csökkenési tendenciája. Ezt a folyamatot jól nyomon tudjuk követni az *1. ábra* segítségével. Az *1. ábra* azt is megmutatja, hogy a TFR csökkenése egybeesett az első gyermeküket szülő nők átlagos életkorának (angol elnevezéssel „*mean age at first birth*”, a továbbiakban: MAB1) növekedésével, pontosan ugyanúgy, ahogy *Bongaarts és Sobotka* [2012] is bemutatta Csehország, Hollandia, Spanyolország és Svédország esetében. A legjobbnak ítélt korrigált termékenységi mutató, a TFR_p* azonban nem jelez olyan visszaesést, mint a TFR. A TFR_p*-gal kapcsolatos elemzések, például *Bongaarts és Sobotka*

A TFR- és a TFRp*-mutató alakulása (felső ábra), valamint az átlagos anyai életkorok, illetve azok változása (alsó ábra) Magyarországon, 1970–2014

Forrás: A Human Fertility Database (HFD, 2016) alapadatai alapján saját számítások.

[2012], valamint Berde és Németh [2015a] megmutatták, hogy a TFRp* rendkívül jó pontossággal közelítette meg a CFR-értékeket mindazokra az évekre vonatkozóan,

amelyekre kiszámítható a CFR.⁴ Ezek alapján feltételezzük, hogy a TFRp* legújabb értékei is megfelelően mutatják a tényleges termékenységi mennyiséget.

Az *I. ábra* érdekes tényre hívja fel a figyelmet. Minél közelebb kerülünk a 2010-es évekhez, a TFR annál pontosabban mutatja, hogy egy nő élete során átlagosan hány gyermeket hoz a világra, vagyis a TFR egyre kevésbé torzít: 2010 és 2014 közt Magyarországon egyre kisebb a TFR- és a TFRp*-értékek közötti különbség. Ezzel párhuzamosan pedig a MAB1 grafikonvonala már alig-alig emelkedik. Az időzíteni hatás kifulladásra természetes következménye annak, hogy az első gyerek szülésekor az anyai életkor megnőtt. Magyarország esetén az 1990-es 23,1-ről 2014-ben 27,7-re (HFD, 2016). Ez a kor különösen akkor, ha egy nő több gyermeket tervez, biológiai törvényszerűségek következtében már csak mérsékelten tolható ki. A késleltetés Európa nagy részében azonban még a mai napig sem állt teljesen meg,⁵ ezért az is elképzelhető, hogy a MAB1 növekedése valameddig még Magyarországon is folytatódni fog.

Fontos ezen túl kiemelni, hogy az 1970–2014 közötti időszakban az egygyermekes, kétgyermekes stb. nők korosztályos aránya is folyamatosan változott, amelyet a kérdéses időszakban a gyermekvállalási hajlandóság mértékének változása és a késleltetési hatás együttesen idézett elő. Abban az esetben, ha a jövőben valóban megszűnik a nők halasztó magatartása, akkor a TFR számszerűsítésekor is más helyzettel fogunk szembesülni. A TFR korrekciója során gyűjtött tapasztalatokat a korrekció jelentőségének megszűnése után sem kell azonban elfelejtenünk, mert hasonló módszereket más célra, például a paritási struktúra változásának nyomon követésére is használhatunk. Cikkünk következő részében a paritási struktúra alakulásával, az utána következő fejezetben pedig a paritási struktúra rögzítése mellett várható termékenységi arányszámmal foglalkozunk.

A nők paritási szerkezetének szerepe a TFR értékében

Mint az előzőekben láttuk, a gyerekszülés folyamatos késleltetése úgy is csökkentheti a hagyományos teljes termékenységi arányszám értékét, hogy közben nem

⁴ Mivel csak azok a női kohorszok jöhetnek szóba, amelyek már befejezték termékenységüket, így csak azokra az évekre vonatkozó TFR- és TFRp*-értékeket tudjuk összevetni még az első paritás vonatkozásában is, amelyek esetén születési időpontok kb. 40 évvel korábban voltak, a magasabb paritások esetében pedig valamivel még korábban.

⁵ 2014-ben Európában a legmagasabb anyai életkorok az első gyerek vállalásakor: Olaszországban 30,7, Spanyolországban 30,6, Görögországban 30 (Eurostat, 2016).

feltétlen csökken az érintett kohorszok befejezett termékenységi rátája, a CFR. A gyerekszülésre jellemző halasztó magatartás azonban nem csak a szülő nők átlagos életkorát befolyásolja, hanem módosítja az egyes koréveken belül a gyerektelen, egygyerekes, kétgyerekes stb. nők arányát, azaz a nők paritási struktúráját is. A paritási struktúra változását azonban – mint ahogy a bevezetőben is jeleztük – nem csak a késleltetés idézheti elő. Ilyen tényező lehet még az első – vagy a második, harmadik stb. – gyerek vállalásának hajlandósága, egy jelentősebb mértékű migráció vagy emigráció, sőt létezhetnek további tényezők is (például a halálózási arányszám változása). Ha a 20 éves nőknek idén relatíve kevesebb első gyerekük születik, mint tavaly, de életük során átlagosan pontosan ugyanannyi első gyermeket hoznak világra, mint a korábbi kohorszok, akkor csak késleltetési hatásról van szó, ami természetesen megváltoztatja a paritási struktúrát is. Ha azonban a 20 éves nők közül több dönt úgy, hogy sose lesz gyereke, akkor a paritási struktúra változása egyben mennyiségi változással is jár. Ugyanez vonatkozik arra az esetre, ha a 20 éves nők közül arányaiban többen vállalnak gyermeket, és ezért nő meg az első paritáshoz tartozó termékenységi arányszám, vagy ha megnő a migráció, és a migráns nők szülési szokásai mások, mint az országban élő többi nő szülési szokásai. Az időzítési hatás kiküszöbölésére szolgálnak a korábban említett kiigazított naptári éves termékenységi mutatószámok, amelyek a TFR-nél részletesebb alapadatokra támaszkodva végzik el a termékenység adott évre vonatkozó számszerűsítését, és az anyai életkor változásának megfelelően korrigálják a TFR értékét. Ezek a mutatók azonban nem veszik figyelembe a szülési szokások olyan jellegű változását, amelyek nem azonosíthatók az időzítési hatással.

A következőkben a hagyományos TFR-mutatószámot használjuk elemzésünkhöz, de a hagyományos módszertantól eltérően az alapadatok részletesebb körét vonjuk be a számolásba. Ezáltal lehetőségünk nyílik a nők paritási struktúrájára vonatkozóan is különböző feltételezéseket tenni.

A TFR i -edik paritásra vonatkozó értékét a következő képlet szerint bontjuk fel:

$$TFR_i(t) = \sum_a \left[\frac{B_i(a, t)}{E_{i-1}(a, t)} \frac{E_{i-1}(a, t)}{E(a, t)} \right] = \sum_a [m_i(a, t)p_i(a, t)] \quad (1)$$

ahol: a jelöli a nők koréveit (30 éves nő esetében $a = 30$), $B_i(a, t)$ az a éves nők i -edik élveszüléseinek a számát a t -edik évben. Az $E(a, t)$ mutatja a t -edik év folyamán az a éves korú női népesség átlagos számát, $E_{i-1}(a, t)$ pedig a t -edik év folyamán a éves korú $i - 1$ gyermekkel rendelkező nők átlagos számát. Az első szorzótényező, az $m_i(a, t)$ hányados a feltételes termékenységi valószínűséget jelöli, amely az

a éves nők i -edik élveszüléseit a t -edik évben azon nők számához viszonyítja, akik a kérdéses évben $i - 1$ gyerekekkel rendelkeznek, míg a második szorzótényező, a $p_i(a, t)$ hányados az $i - 1$ gyermekkel rendelkező nők arányát jelöli az a éves női népességben belül a t -edik év folyamán. Az 1. képletnek megfelelő felbontást közöl *Ortega és Kohler* [2002] 1. képletében, illetve sok szerző, többek közt *Borgan és Ramlau-Hansen* [1985], *Finnäs* [1980], *Lotka és Spiegelman* [1940], *Van Imhoff* [2001] és *Wheplton* [1946] is hasonló gondolatmenetet ír le. Az említett munkák azonban alapvetően csak a késleltetési hatás kiküszöbölése érdekében bontották szorzat alakra a TFR összetevőt.

Az 1. képlet egyes összetevőit, az $m_i(a, t)p_i(a, t)$ szorzatot nézve a különböző változások mindkét tényezőre hatást gyakorolhatnak. Például a késleltetési hatást tekintve a fiatalabb a korévek esetében kevesebb lesz az újszülöttek száma, az $i - 1$ -edik paritáshoz tartozó női népesség pedig relatíve nő, így az $m_i(a, t)$ csökken. Ugyanakkor az $i - 1$ -edik paritáshoz tartozó népesség növekedése miatt a $p_i(a, t)$ növekszik. Idősebb a korévek esetén halasztási magatartást feltételezve az $m_i(a, t)$ általában nő, a $p_i(a, t)$ pedig nem feltétlenül változik. Látható tehát, hogy a TFR adott paritásra vonatkozó értékét egyszerre befolyásolja a feltételes termékenységi valószínűség és a nők paritási struktúra szerinti megoszlása is. Másféleképpen megfogalmazva, bármely szorzótényező időbeli változása a TFR változását idézi elő.

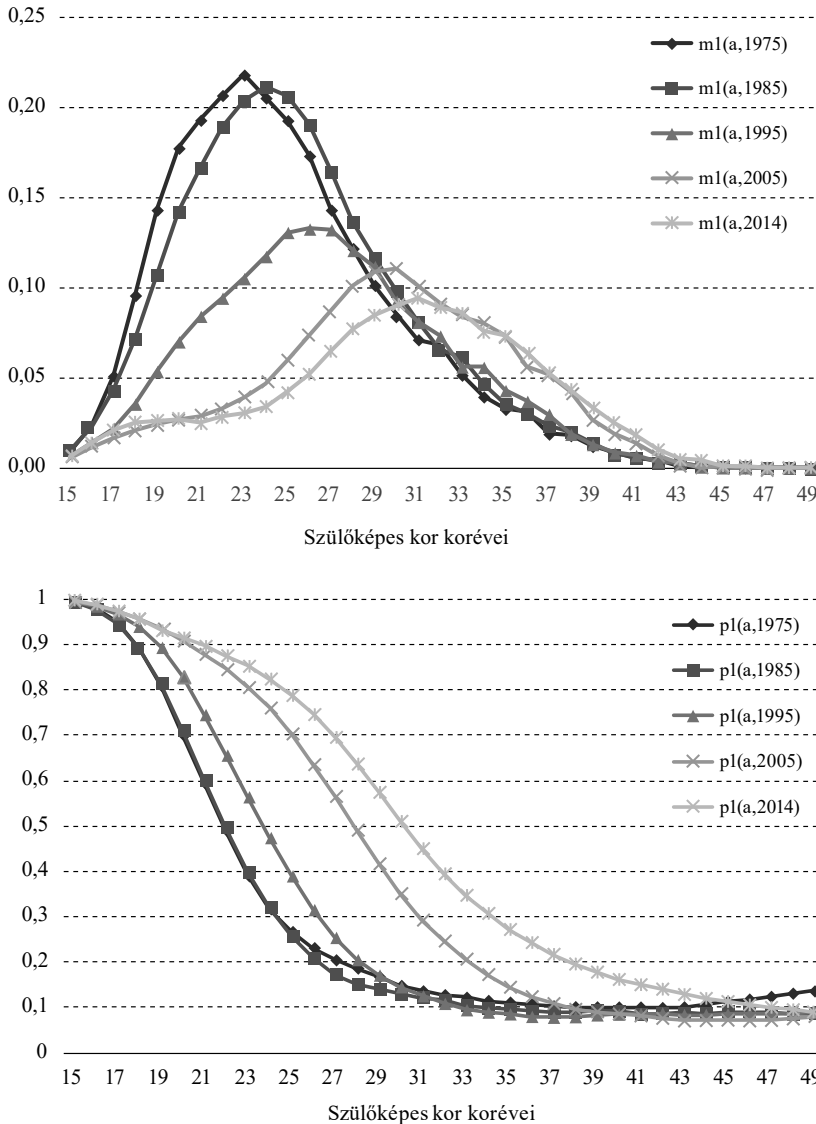
A következőkben bemutatjuk, hogy az első paritás vonatkozásában az elmúlt negyven évben hogyan változott az 1. képletben szereplő két szorzótényező, azaz a feltételes termékenységi valószínűség és a szülőképes korú nők paritási struktúrája. Ehhez szükségünk van az alapadatok részletes bontására,⁶ amelyek a Human Fertility Database (HFD, 2016) adatbankjában Magyarország vonatkozásában 1970-től 2014-ig rendelkezésünkre is állnak. A változások összehasonlíthatósága érdekében a 2. ábrán öt különböző év adatait tüntettük fel.

A 2. ábra felső része alapján láthatjuk, hogy az 1980-as évtized után a nők szülési hajlandósága az első gyermek vállalása esetén a fiatalabb életkorokban erősen csökkent. Ezzel párhuzamosan megfigyelhetjük a gyermekvállalás kitolódását is, amelyet az idősebb nők szülési hajlandóságának emelkedése jelez. Az elmúlt negyven évben lezajlott demográfiai folyamatok azonban a nők élve születési sorrend szerinti megoszlásában is lecsapódtak. A 2. ábra alsó része alapján azt tapasztaljuk,

⁶ A TFR szorzótényezőinek kiszámításához az élve születések számát az anyák koréve és paritás szerinti bontásban, illetve a szülőképes korú nők átlagos számát korév és gyerekszám szerinti bontásban kell ismernünk. A korábbiakban bemutatott TFR^{*}-mutatószám kiszámításához szintén ezeket az alapadatokat használtuk.

A feltételes termékenységi valószínűség ($m_i(a, t)$) (felső ábra) és a nők paritási arányának ($p_i(a, t)$) megoszlása (alsó ábra) Magyarország esetében az első paritásra vonatkozóan, 1975, 1985, 1995, 2005, 2014

Forrás: A Human Fertility Database (HFD, 2016) adatai alapján saját számítások.

hogy az 1980-as évtized után a fiatalabb korosztályokban fokozatosan emelkedett a gyermektelen nők aránya. Ez a trend mára már az idősebb korosztályok gyerekszám szerinti megoszlását is erősen befolyásolja, azaz már csak a szülőképes kor végére érik el a nők azt a 10 százalék körüli gyermektelenségi arányt. Ez az arány a korábbi évtizedekben már legkésőbb a 30-as éveik végére megvalósult.

A gyermektelenség nagyarányú emelkedése a vizsgált évtizedekben a nők magasabb paritású (a második, harmadik...) gyerek szerinti élve születési sorrendjének arányát is átrendezte. 2014-ben a 25 éves nők döntő többsége, 78,8 százaléka még gyermektelen volt, de a 45 évesek körében még mindig a kétgyermekes anyák dominálnak, olyannyira, hogy a gyermektelen és az egygyermekes nők együttes számarányát is meghaladja az arányuk.⁷

Szimulációs számítások

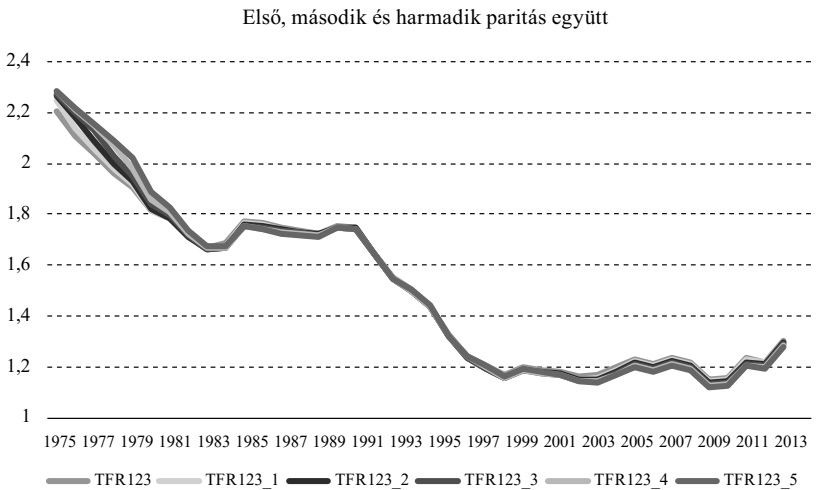
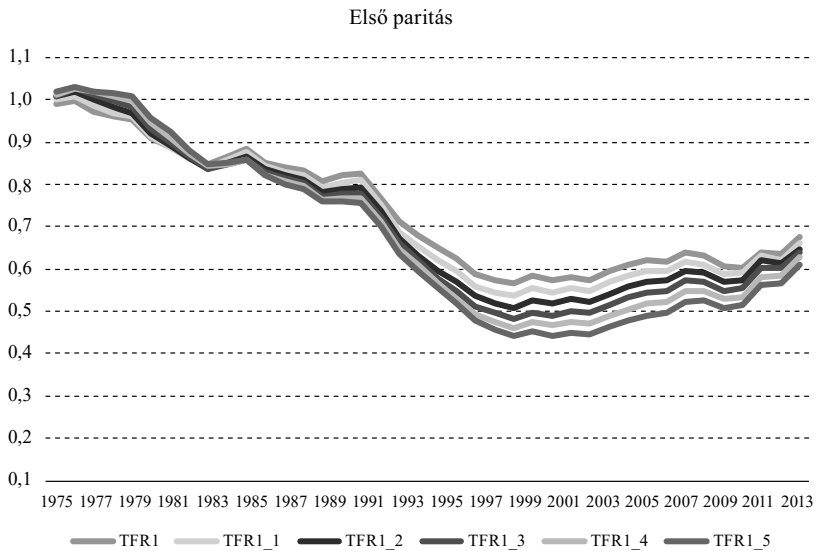
A következőkben az 1. képletben alkalmazott felbontás segítségével szimulációs számításokat végzünk. Elsőként a múltra vonatkozóan mutatjuk meg, hogy a különböző számú gyerekekkel rendelkező nők arányának évről évre történő változása milyen nagy mértékben befolyásolta a TFR különböző (első, második és harmadik) paritásos értékeit. Feltesszük, hogy az $m_i(a, t)$, vagyis az a éves nők feltételes termékenységének valószínűsége minden múltbeli t -ik évben a valós adatoknak megfelelően alakult. Emellett a feltétel mellett azt vizsgáljuk, hogy milyen változásokat eredményezett volna a $p_i(a, t)$ t -ik évi értékének módosulása egy-, két-, három-, négy- és ötéves késleltetett paritási arányok figyelembevételével. A késleltetett paritási arányokkal számolt, szimulált TFR értéke az i -edik paritás esetén a következő képlet alapján adható meg:

$$TFR_i(t)_k = \sum_a \left[\frac{B_i(a, t)}{E_{i-1}(a, t)} \frac{E_{i-1}(a, (t-k))}{E(a, (t-k))} \right] = \sum_a [m_i(a, t)p_i(a, (t-k))] \quad (2)$$

Egy visszamenőleges vizsgálatot végezve például nézzük meg, hogy a TFR első paritásra vonatkozó t -edik évi értéke hogyan változna, ha a $p_i(a, t)$ t -edik éves értékei helyett a $p_i(a, (t-1))$, $p_i(a, (t-2))$, $p_i(a, (t-5))$ arányokat alkalmaznánk. A 3. ábrán az így konstruált, rögzített paritási arányokkal számolt TFR értékeit mutatjuk be az első gyerekre vonatkozóan, illetve az első három gyerekre együttesen.

⁷ 2014-ben a 45 éves nők körében a gyermektelen nők aránya 11,35 százalék, az egygyermekesek aránya 25,15 százalék, míg a kétgyermekes nők aránya 41,59 százalék volt (HFD, 2016 alapadatai alapján saját számítások).

Késleltetett paritási arányokkal számolt magyar TFR-értékek az első gyerekek vonatkozásában, illetve együtt az első, második és harmadik gyerekek esetén 1975 és 2013 között

Megjegyzés: A TFR1_ , illetve a TFR123_ utáni szám ($k = 1, 2, \dots, 5$) a késleltetés hosszát jelzi.

Forrás: A Human Fertility Database (HFD, 2016) alapadatai alapján saját számítások.

A 3. ábrán kb. 1984-ben van a TFR és a rögzített paritási arányokkal számolt megfelelője közötti grafikonok metszéspontja. Az 1984 utáni évekre vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg.

Az 1. paritás esetén a szokásos TFR-értékek a legnagyobbak. Minél nagyobb a késleltetés, a korábbi paritási arányokkal számolt TFR grafikonvonala annál lejjebb halad. Ez alapvetően azzal magyarázható, hogy a halasztás miatt azokban az életkorokban, amikor a későbbi naptári években nagyobb arányban születtek az első gyereket, a korábbi naptári években már megvolt az első gyerek. Így ezekben az életkorokban a gyerektelen nők korábban relatíve kevesebben voltak, a $p_1(a, (t - k))$ értéke kisebb, mint a $p_1(a, t)$, vagyis $m_1(a, t)$ szorzótényezője kisebb a szimulált TFR-ben, mint a tényleges TFR-ben.

A 2. paritásnál és a 3. paritásnál (lásd az 1. függelék) 1984 után a tényleges TFR grafikonvonala halad a legalacsonyabban. Minél nagyobb a késleltetés, annál magasabb a korábbi paritási arányokkal számolt szimulált TFR grafikonvonala, azaz az 1. paritásnál tapasztaltakhoz képest éppen ellentétes helyzet valósult meg. A korábbi naptári években a nők már korábbi életkorban megszülettek az 1./2. gyereket, mint a későbbi naptári években. Ezért a korábbi naptári években nagyobb volt az egygyermekesek (kétgyermekesek) aránya a női népességben belül, mint a későbbi naptári években, és így a $p_2(a, (t - k))$ értéke nagyobb, mint $p_2(a, t)$ (illetve a 2. paritás esetében $p_3(a, (t - k))$ nagyobb, mint $p_3(a, t)$). Ennek következtében az $m_2(a, t)$ és az $m_3(a, t)$ szorzótényezője nagyobb a szimulált TFR-ben, mint a tényleges TFR-ben.

Amennyiben az 1., 2. és 3. paritást összeadjuk, a hatások nagyjából kiegyenlítik egymást, és a három grafikonvonal alig-alig tér el egymástól (3. ábra második része). Azaz a késleltetett paritási struktúrával számolt (szimulált) TFR-értékek hagyományos mutatószámától vett eltérései csak az élve születési sorrend szerinti, azaz a paritációs elemzések során rajzolódnak ki. Ezek a különbségek pedig azt mutatják meg, hogy a gyermektelen, egygyermekes, kétgyermekes stb. nők arányában bekövetkezett változások mennyiben térítik el a hagyományos termékenységi mutatószám paritációs értékeit. Ahogy már a korábbiakban is említettük, a női népesség paritási struktúrája folyamatosan változik, értékét számos tényező befolyásolja az esetleges halasztó magatartáson túl is. Ilyen változás lehet például az, ha valamelyik évben megnő a migráns nők száma, akiknek szülési szokásai eltérnek a fogadó ország női lakosságának szülési szokásaitól. Vagy szintén változásokat eredményezhet a nők szülési valószínűségében egy új, magzatot megtámadó vírus stb.

Az 1. képletben bemutatott felbontás ilyenkor is lehetővé teszi, hogy a paritási arányok bármilyen egyszeri változása mellett kiszámolhassuk a paritációs TFR-

értékeket, amennyiben a feltételes termékenységi valószínűségek alakulására is van elképzelésünk. Mi a jövőre vonatkozóan a következő feltételezésekkel élünk:

- Az utolsó ismert paritású év szerkezetéből (esetünkben 2014-ből) indulunk ki.
- A továbbiakban a 2014-es év feltételes termékenységi valószínűségeivel számolunk minden 2014 utáni évre vonatkozóan.
- A 15 évesek esetén a paritási arányokat a 2014-es állapotnak megfelelően rögzítjük.
- A szülőképes korú nők halálozási rátáját nullának választjuk.

Ha ezeket az arányokat a termékenységi tábla⁸ esetében használt módszereket alkalmazva sorra vesszük, kiszámolhatjuk a következő évek szimulált, szóban forgó paritásra vonatkozó TFR-értékeit. Amennyiben annyi évre pörgetjük csak előre a számításokat, amennyihez tartozóan már napjainkban is élnek a jövőendő anyák,⁹ akkor a jelenlegi adatok alapján elég jól meghatározható a nők jövőbeli kor szerinti összetétele. Az előreszámítás menetét a 2. függelékben közöljük.

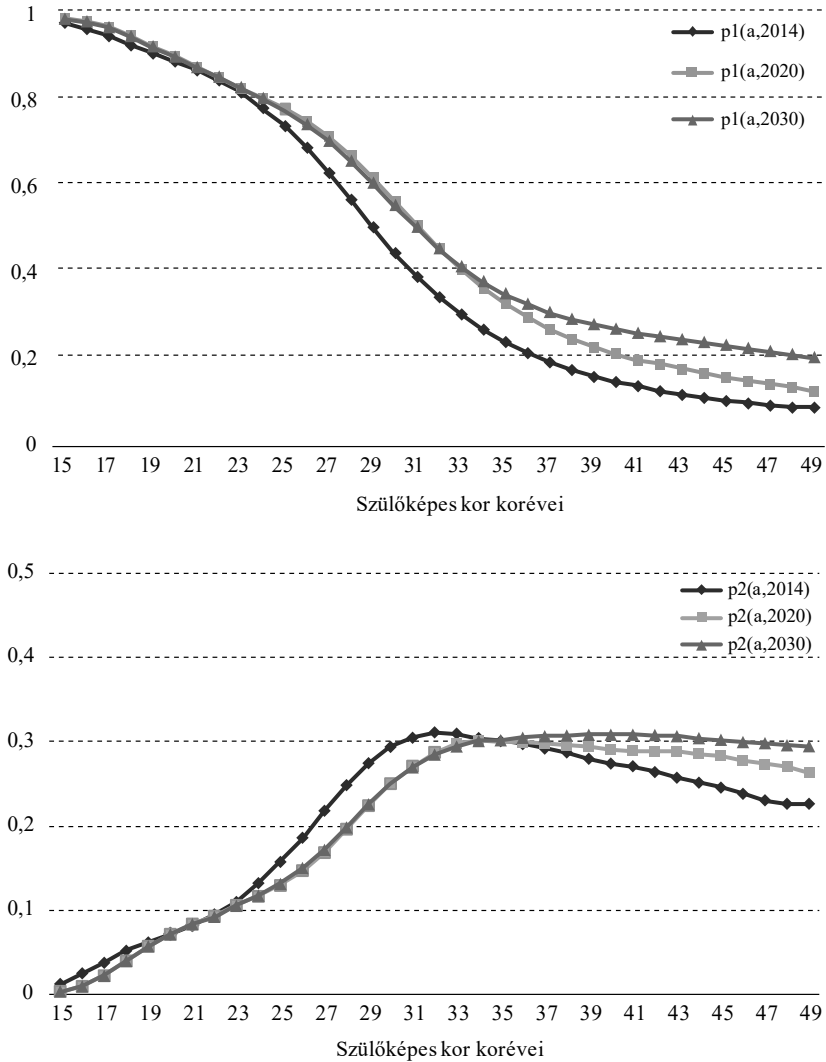
A 4. ábra az előrepörgetéssel meghatározott paritási arányokat mutatja a gyermektelen és az egygyermekes nőkre vonatkozóan. Azt ábrázolja, hogy ha a 2014-es állapothoz képest nem változnának a feltételes termékenységi valószínűségek, és a 2014. évi paritási struktúra lenne a kiinduló állapot, akkor a jövőben a különböző korévekre vonatkozóan hogyan fog alakulni a gyermektelen és az egygyermekes nők női népességen belüli aránya.

A 4. ábra tanúbizonysága szerint a jelenlegi feltételes termékenységi valószínűség állandósulása esetén is *tovább emelkedik a gyermektelenség*. Azaz várhatóan már a szülőképes kor végére sem valósul meg a 10 százalék körüli gyermektelenségi arány, ami pedig az 1980-as évektől napjainkig nem igazán változott. Átrendeződés várható továbbá a gyermekes nők körében is. Az *egygyermekes nők aránya valószínűleg emelkedni fog* a kétgyermekes és a háromgyermekes nők rovására.

⁸ Az ún. *periódus-termékenységi tábla* keretében egy táblapopuláció életpálya alatti termékenységi viselkedését vázoljuk fel egy adott év termékenységi viselkedése, termékenységi adatai alapján. Lásd részletesen például: *Rallu és Toulemon* [1994].

⁹ A 2015-ben született lánygyermek leg hamarabb 2030-ban érik el a szülőképes korukat, azaz 2030-ban lesznek 15 évesek. Ennek megfelelően a jelenlegi adatokból kiindulva legkésőbb a 2030-as évre tudjuk megadni viszonylag pontosan a szülőképes korú nők kor szerinti létszámát.

A gyermektelen ($p1(a, t)$) és az egygyermekes nők arányának ($p2(a, t)$) várható alakulása Magyarországon, 2014, 2020, 2030

Forrás: A Human Fertility Database (HFD, 2016) adatai alapján saját számítások.

A szimulációs eredmények arra világítanak rá, hogy a demográfiai folyamatok visszafordításához, ezen belül az első paritásra vonatkozó TFR növeléséhez válto-

zatlan induló paritások esetén a feltételes termékenységi valószínűség növekedésére (mennyiségi javulásra) lenne szükség. Vagy amennyiben a magasabb gyerekszámra vonatkozó feltételes termékenységi valószínűség nem változik, akkor a szülési hajlandóság olyan jellegű módosulását kellene elérni, amely szerint az első gyermeket korábbi életkorban hozzák világra az anyák.

Összegzés

Cikkünkben a nemzetközi szakirodalom eredményei alapján ismételten felhívtuk a figyelmet arra, hogy a szülő nők átlagos életkorának elmúlt évtizedekben bekövetkezett növekedése, hasonlóan ahhoz, mint ahogy a többi európai ország esetében, Magyarország vonatkozásában is egyre irreálisabbá tette a hagyományos TFR értelmezhetőségét. A TFR ugyanis általában lefelé torzította az egy nő által élete során átlagosan világra hozott gyerekek tényleges számát. Ezért a kérdéses években ahhoz, hogy a valódi termékenységi értékeket elemezhessük, csak a TFR korrigált változatait ajánlatos használni. Ennek a célnak a szakirodalom alapján a legjobban a Bongaarts- és Feeney-féle ütem és paritás szerint korrigált termékenységi arányszám (TFR_p*) felel meg. Mivel Magyarországon a 2010-es évek közepére a szülések késleltetésének tendenciája a jelek szerint a kifulladás szakaszába ért, így a TFR, valamint TFR_p* közötti különbségek is erősen lecsökkentek.

A lehetséges korrekciós technikák azonban nem veszítették el jelentőségüket. Az alkalmazásuk során összegyűjtött tapasztalatok hozzásegítenek ahhoz, hogy szimulációs számításokat végezzünk a termékenységi arányszám értékeire. Erre vonatkozóan a szakirodalomban az ismert és általunk is használt TFR felbontási képlete ellenére tudomásunk szerint szimulációs számításokat nem végeztek. Mi két csoportban készítettünk ilyen jellegű szimulációs számításokat, illetve részsámításokat. Először felhasználva a korábbi magyar TFR-értékeket, a késleltetés hatását néztük meg a paritási struktúra oldaláról. Azt tapasztaltuk, hogy ha a TFR paritásenkénti (gyereksorrend szerinti) számszerűsítésekor a korábbi évek paritási struktúrájával szorozzuk (súlyozzuk) a feltételes termékenységi valószínűségeket, akkor a tényleges paritások TFR-értékektől eltérő nagyságokat kapunk. Minél több év volt a súlyrendszer késleltetése, abszolút értékben annál nagyobb különbségeket tapasztaltunk. Az első gyerekre, azaz az első paritás esetében az így szimulált termékenységi arányszámok általában kisebbek voltak, mint a tényleges termékenységi arányszám. A második és harmadik paritás esetében viszont a szimulált, korábbi arányokkal

számolt TFR volt a nagyobb. A különbségek a 2010-es évektől kezdve azonban egyre csökkentek, ezzel is jelezve a késleltetés kifulladását.

Számításaink egyértelműen rávilágítottak arra, hogy a termékenységi arányszámok alakulásának vizsgálatát gyereksorrend szerint, azaz paritásonként érdemes elvégezni. Ha az aggregált termékenységi arányszámot vizsgáljuk, akkor nagyon fontos tényezők maradhatnak ki a magyarázatból, mert a különböző hatások gyakran kiegyenlítik egymást.

Amikor a 2014-es évből kiindulva az eljövendő évekre pörgettük előre a paritási struktúrát, akkor a feltételes termékenységi valószínűségekre ugyancsak a 2014-es év értékeit rögzítettük. A termékenységi táblák esetében használt módszer szerint előrepörgetett adatok egyértelműen a gyerektelenség – beleértve a végleges gyerektelenség – növekedését jelezték. Emellett az extrapolált egygyermekesek aránya is lényegesen megnőtt a jelenlegi értékekhez képest a többgyerekes nők arányának rovására. A számítások tanulsága szerint változatlan induló paritási arányok mellett csak a feltételes termékenységi valószínűség növekedése tudná előidézni a TFR növekedését. A magasabb paritásokra vonatkozó rögzített feltételes termékenységi valószínűségek mellett pedig kizárólag az eredményezhetné a TFR növekedését, ha az anyák első gyerekeiket fiatalabb életkorban hoznák a világra.

Felhasznált irodalom

- Berde Éva – Németh Petra [2014]: Az alacsony magyarországi termékenység új megközelítésben. *Statisztikai Szemle*, XCII. évf., 3. sz., 253–275. o.
- Berde Éva – Németh Petra [2015a]: A termékenységi arányszám kiszámításának különböző módszerei. *Köz-gazdaság*, X. évf., 2. sz., 121–137. o.
- Berde Éva – Németh Petra [2015b]: Adjusted Czech, Hungarian and Slovak Fertility Rates Compared with the Traditional Total Fertility Rate. *Hungarian Statistical Review*, Special Number, 19., 87–107. o.
- Bongaarts, J. – Feeney, G. [2004]: The Quantum and Tempo of Life-Cycle Events. The Mortality Tempo Workshop sponsored by the Max Planck Institute for Demographic Research and the Population Council. 18–19 November. New York.
- Bongaarts, J. – Feeney, G. [2006]: The Tempo and Quantum of Life-Cycle Events. In: Vienna Yearbook of Population Research 2006, 115–151. o. DOI: 10.1007/978-3-540-78520-0_3
- Bongaarts, J. – Sobotka, T. [2012]: Demographic Explanations for the Recent Rise in European Fertility: Analysis Based on the Tempo- and Parity-adjusted Total Fertility. *Population and Development Review*, Vol. 38., No. 1., 83–120. o.
- Borgan, O. – Ramlau-Hansen, H. [1985]: Demographic Incidence Rates and Estimation of Intensities with Incomplete Information. *Annals of Statistics*, Vol. 13., 564–582. o.
- Eurostat [2016]: Database. Population and Social Conditions. Demography and Migration. Fertility. Fertility Indicators. Letölthető: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (letöltés dátuma: 2016. január)

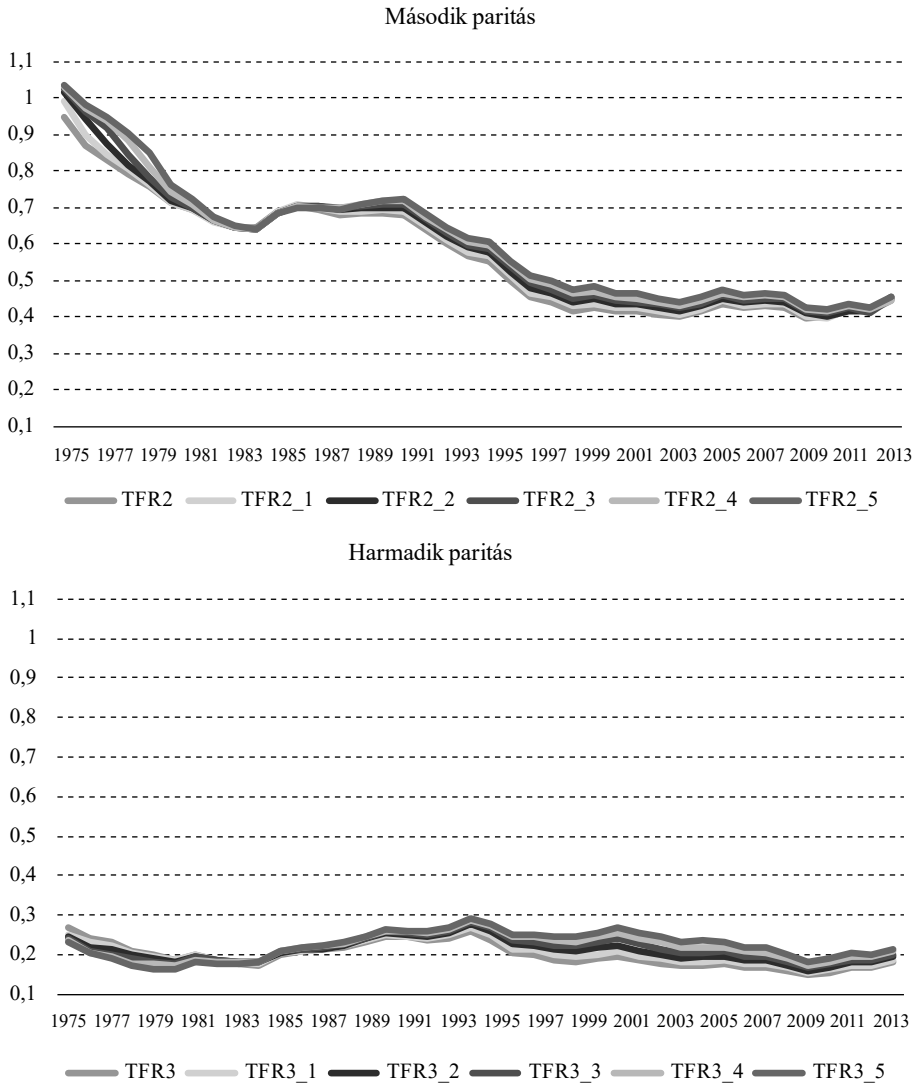

- Finnäs, F. [1980]: A Method to Estimate Demographic Intensities via Cumulative Incidence Rates. *Theoretical Population Biology*, Vol. 17., 365–379. o.
- Földházi Erzsébet [2015]: A népesség szerkezete és jövője. In: Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): Demográfiai Portré 2015. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. 213–226. o.
- Goldstein, J. R. – Kreyenfeld, M. – Jasilioniene, A. – Ōrsal, D. K. [2013]: Fertility reactions to the ‘Great Recession’ in Europe: Recent evidence from order-specific data. *Demographic Research*, Vol. 29., No. 4., 85–104. o.
- Goldstein, J. R. – Sobotka, T. – Jasilioniene, A. [2009]: The End of Lowest-Low Fertility? *Population and Development Review*, Vol. 35., No. 4., 663–700. o.
- Human Fertility Database [2016]: Data for the Czech Republic, Hungary and Slovakia. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Letölthető: www.humanfertility.org (letöltés dátuma: 2016. január)
- Jasilioniene, A. – Jdanov, D. A. – Sobotka, T. – Andreev, E. M. – Zeman, K. – Shkolnikov, V. M. [2012]: Methods Protocol for the Human Fertility Database. Letölthető: <http://www.humanfertility.org/Docs/methods.pdf> (letöltés dátuma: 2014. január)
- Kohler, H.-P. – Ortega, J. A. [2002]: Tempo-Adjusted Period Parity Progression Measures. Fertility Postponement and Completed Cohort Fertility. *Demographic Research*, Vol. 6., No. 6., 92–144. o.
- Kohler, H.-P. – Billari, F. C. – Ortega, J. A. [2002]: The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s. *Population and Development Review*, Vol. 28., No. 4., 641–680. o.
- Kuczynski, R. R. [1932]: Fertility and Reproduction. New York, Falcon Press, 94. o.
- Lotka, A. J. – Spiegelman, M. [1940]: The Trend of the Birth Rate by Age of Mother and Order of Birth. *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 35., No. 212., 595–601. o.
- Ortega, J. A. – Kohler, H.-P. [2002]: Measuring Low Fertility: Rethinking Demographic Methods. MPIDR Working Paper 2002-001. Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Rallu, J.-L. – Toulemon, L. [1994]: Period Fertility Measures: The Construction of Different Indices and their Application to France, 1946–89. *Population: An English Selection*, Vol. 6., 59–94. o.
- Ryder, N. B. [1956]: Problems of Trend Determination during a Transition in Fertility. *Milbank Memorial Fund Quarterly*, Vol. 34., No. 1., 5–21. o. DOI: 10.2307/3348329.
- Ryder, N. B. [1964]: The Process of Demographic Translation. *Demography*, Vol. 1., No. 1., 74–82. o.
- Ryder, N. B. [1980]: Components of Temporal Variations in American Fertility. In: *Hiorns. R. W.* (eds.): Demographic Patterns in Developed Societies. Symposia of the Society for the Study of Human Biology. Taylor and Francis Ltd., London, 15–54. o.
- Yamaguchi, K. – Beppu, M. [2004]: Survival Probability Indices of Period Total Fertility Rate. Discussion Paper Series 2004-01. The Population Research Centre, NORC & The University of Chicago. Letölthető: <http://www.src.uchicago.edu/prc/pdfs/yamagu04.pdf>
- Van Imhoff, E. [2001]: On the Impossibility of Inferring Cohort Fertility Measures from Period Fertility Measures. *Demographic Research*, Vol. 5., No. 2., 23–64. o. DOI: 10.4054/DemRes.2001.5.2.
- Whelpton, P. K. [1946]: Reproduction Rates Adjusted for Age, Parity, Fecundity and Marriage. *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 41., No. 236., 501–516. o.

Függelék

1. függelék

Késleltetett paritási arányokkal számolt magyar TFR-értékek a második és a harmadik gyerekek vonatkozásában 1975 és 2013 között

Megjegyzés: A TFR_ utáni szám ($k = 1, 2, \dots, 5$) a késleltetés hosszát jelzi.

Forrás: A Human Fertility Database (HFD, 2016) adatai alapján saját számítások.

A nők gyerekszám szerinti megoszlásának előreszámítása

Az előreszámítást a gyermektelen, illetve a gyermekes nők esetére külön-külön képlet alapján végezzük el. A gyermektelen nők ($i = 0$) $m_1(a, t)$ eséllyel vállalnak gyermeket az év során, ennek megfelelően $1 - m_1(a)$ hányaduk gyermektelen marad a következő évben is.

$$E_0(a + 1, t + 1) = E_0(a, t) \cdot (1 - m_1(a, E)),$$

$a = 15, \dots, 48$ $t = 2014, 2015, \dots, 2029$ és $E = 2014$ esetén.

A gyermekkel rendelkező nők ($t = 1, 2, 3, \dots$) esetén a következő képletet tudjuk alkalmazni. Az i gyermekkel rendelkező nők számát a $t + 1$. évben úgy kaphatjuk meg, hogy összeadjuk azok számát, akik a t . év folyamán i gyermeket vállaltak, illetve akik a t . év folyamán i gyerekesek voltak, de nem szültek újabb gyermeket.

$$E_i(a + 1, t + 1) = E_i(a, t) \cdot (1 - m_i(a, E)) + E_{i-1}(a, t) \cdot m_i(a, E),$$

$i = 1, 2, 3, \dots$ $a = 15, \dots, 48$ $t = 2014, \dots, 2029$ és $E = 2014$ esetén.

Ha ismerjük 2030-ig a gyermektelen, egygyermekes stb. nők számát korévenként, akkor meg tudjuk határozni a gyermektelen, egygyermekes stb. nők arányát is korévenként ($p_i(a, t)$).

Agyelszívási adó az EU-ban: egy lehetséges megoldás?

GOLOVICS JÓZSEF

A cikk azt vizsgálja, hogy Jagdish Bhagwati agyelszívási adókonceptiója alkalmazható-e az Európai Unióban azoknak a feszültségeknek a mérséklésére, amelyek a munkaerő-vándorlási folyamatok miatt lépnek fel. A 2004-es bővítést követően a sajátos intézményi környezet és a tagállamok közötti fejlettségbeli különbségek ugyanis agyelszívást, olyan vándorlási folyamatokat indítottak el, amelyek kezelést kívánnak. Cikkünkben arra a kérdésre kívánunk választ adni, hogy – figyelembe véve az EU értékeit és sajátosságait is – a Bhagwati-féle agyelszívási adó megoldást jelenthetne-e erre a problémára. Amellett érvelünk, hogy a megvalósítás akadályokba ütközne, ráadásul a probléma gyökerét, a jelentős fejlettségbeli különbségeket a kompenzációs mechanizmus nem tudná csökkenteni.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: F15, F22, H24.

A munkaerő szabad áramlása egyike az európai integráció alapvető vívmányainak. A szabad mozgásnak azonban – vitathatatlan előnyei mellett – árnyoldala is van, ami a képzett munkaerő elvándorlásával agyelszívásban ölthet testet. Ezen probléma először a kelet-közép-európai országok csatlakozása kapcsán kapott nagyobb visszhangot, s azóta is folyamatosan napirenden van. Az egységes munkaerőpiacra történő belépést követően ugyanis a bérek felzárkózása nem történt meg az újonnan csatlakozó tagállamokban, ami jelentős számban terelte Nyugat-Európa felé a munkaerő képzett részét. A magasan – s mellettük mostanra már az alacsonyabban – képzett munkaerő elvándorlása Magyarország esetében is égető problémaként

* A cikk a Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány támogatásával készült. A cikk korábbi változataihoz fűzött értékes megjegyzéséiért a szerző köszönettel tartozik Szabó Katalinnak, Veres Pálnak, valamint a két anonim lektornak. A leírtakért felelősség azonban csak a szerzőt terheli.

Golovics József, PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem.
E-mail címe: jozsef.golovics@uni-corvinus.hu

jelentkezik. Ez azonban az értékes emberfők elvesztésén túl egyéb – így az államilag finanszírozott képzések meg nem térülése révén költségvetési – veszteséget, elmaradó hasznokat is jelent Kelet-Közép-Európa államai számára.

Az agyelszívás azonban eredendően nem 21. századi jelenség. Noha a történelem során bizonyára minden korban jelen volt valamilyen mértékben, globális kihívásként a 20. század második felében, a fejlődő és a fejlett országok viszonylatában került a figyelem középpontjába. Ez egyben a jelenség kezeléséről való gondolkodást is megindította. E folyamat fontos állomásának tekinthető *Bhagwati* [1972, 1976a] agyelszívási adókonceptiója (brain drain tax). A *Bhagwati*-javaslatként is ismert koncepció egy extrém, ám közgazdasági, társadalompolitikai és morális érvekkel alátámasztott ötlettel állt elő: a veszteséget elszenvedő országok kompenzálására az „elszívott agyak” globális szintű megadóztatását szorgalmazta.

A *Bhagwati*-javaslat gyakorlati megvalósítására azóta sem került sor, noha a koncepció akadémiai berkekben a mai napig nem merült feledésbe (lásd például: *Docquier–Rapoport*, 2012; *Wilson*, 2008a). A cikk e koncepció gyakorlati relevanciáját, alkalmazhatóságát és potenciális hatásosságát újszerű módon egy regionális közegbe, az Európai Unió keretei közé helyezve kívánja vizsgálni. Erre az EU biztosította sajátos intézményi környezet mellett a téma Magyarország, illetve a kelet-közép-európai régió szempontjából vett aktualitása szolgáltatja a relevanciát. A következőkben így arra a kérdésre keressük a választ, hogy a *Bhagwati*-féle adójavaslat szolgálhatna-e lehetséges megoldásként az unión belüli agyelszívás kezelésére. Hipotézisünk szerint elméletben igen, ám bevezetése – hasonlóan a globális szintű megvalósításhoz – az európai integráción belül is akadályokba ütközne.

Álláspontunk mellett multidiszciplináris szemléletmódot alkalmazva érvelünk. Ennek keretében a kérdés mögött meghúzódó politikai és gazdasági összefüggések, valamint a reálfolyamatok elemzése mellett a kapcsolódó integrációelméleti megfontolásokat és az Európai Unióban meglévő intézményi környezet befogadóképességét is áttekintjük. Mindezek segítségével megvizsgáljuk és ütköztetjük a javaslat létjogosultsága, illetve megvalósíthatósága melletti és az ellene szóló érveket.

A cikk a továbbiakban három fő szerkezeti egységre oszlik. A bevezetést követően a *Bhagwati*-javaslat tartalmának, illetve a szakirodalmi történetének áttekintésével párhuzamosan az elemzés elméleti háttérét és fogalmi keretrendszerét mutatjuk be. Ezután rátérünk az adó Európai Unión belüli relevanciájának és alkalmazhatóságának vizsgálatára. A tanulmányt végül a következtetések összegzésével zárjuk.

Elemzési keret és irodalmi háttér

A tanulmány központi fogalma az agyelszívás (brain drain). E fogalom alatt – irányától függetlenül – a humán tőke országhatárokon átnyúló mozgását értjük, amelynek során magasan képzett személyek a küldő országokból a fogadó országokba vándorolnak, s ezáltal a küldő ország nem részesül e személyek képzettségének közösségi hasznaiból. E definícióban a küldő ország megnevezés – némiképp paradox módon – a mindenkor agyelszívást elszenvedő országot, a fogadó állam pedig az elvándorlók célországát jelöli. Magasan képzett személyek alatt tanulmányunkban a felsőfokú végzettséggel rendelkező egyéneket, elvándorlásra pedig az életvitelszerűen külföldre történő költözést értjük.

Az agyelszívás megítélése korántsem egységes a szakirodalomban. A jelenség klasszikus megközelítése elsősorban a küldő ország nemzetgazdasági szintű jóléti veszteségeit helyezte a középpontba. Ez az értelmezés bizonyos hangsúlyeltolódásokkal ugyan, de többnyire hasonlóan jelenik meg a brain drain kutatóinak első nagyobb generációja, így *Berry–Soligo* [1969], *Bhagwati* [1976a, 1976b, 1979], *Bhagwati–Dellalfar* [1973], *Bhagwati–Hamada* [1974], *Grubel–Scott* [1966a, 1966b], valamint *Johnson* [1979] munkáiban. A fentiekkel szemben mások, így *Beine et al.* [2001], *Berényi* [1993], *Mountford* [1997], *Stark et al.* [1997], valamint *Vidal* [1998] a jelenség pozitív vonatkozásaira is felhívták a figyelmet. Ennek kapcsán bevezették a brain gain fogalmát, amely a fogadó ország nyereségét írja le. Ez a nyereség főként akkor haladhatja meg érdemben a küldő ország veszteségeit, ha a migránsok hazájukban nem tudnak kiteljesedni, így elvándorlásuk valójában csak „kihasználatlan kapacitások” elvesztésével jár. Emellett hangsúlyozták, hogy a külföldi boldogulás lehetősége az oktatásban való részvételt is növelheti, a hazautalások révén pedig gyarapodhat a belföldi jövedelem. Számolva továbbá a visszatérés lehetőségével, elmondható, hogy a kivándorlók hazaköltözésével a küldő ország társadalma is értékesebb humán tőkéhez juthat. Mindezen túl az elvándorlás – akár a munkaerőhiány, akár a közpolitika-alkotók beavatkozása révén – a bérek felzárkózásának „kikényszerítését” is elősegítheti, ami a társadalmi jólét növelése mellett a további kivándorlási kedvet is fékezheti.¹

¹ Mindezek elsősorban nemzetgazdasági, makroszempontról értékelik az agyelszívást. Ettől jelentősen eltérhet az aktorszintű megközelítés, amely segítségével más szereplőcsoportokat, stakeholdereket (elvándorló egyén, család, vállalatok stb.) lehetne a jelenség nyertesei és kárvallottai közé sorolni. E mikroszemléletű vizsgálat elvégzése ugyanakkor nem képezi tanulmányunk tárgyát.

Mivel elemzésünk a *Bhagwati*-javaslatra fókuszál, s nem tekinti feladatának az agyelszívás különböző aspektusainak részletes bemutatását és értékelését, ezért – tudomásul véve az ellentétes álláspontok létjogosultságát is – a továbbiakban a klaszszikus megközelítés szemléletmódját vesszük át, amely az adójavaslatot megfogalmazó *Bhagwati* gondolkodását is meghatározta. Ennek megfelelően az agyelszívás vizsgálatakor elsősorban a küldő ország jóléti veszteségeire helyezük a hangsúlyt. Ezt azonban – elkerülve a kérdés morális aspektusaiban történő állásfoglalást – nem pusztán az értékes emberfők elvesztésében mérjük: összhangban *Desai* et al. [2009], valamint *Golovics* [2015a] munkáival, a kárt a továbbiakban a küldő ország meg nem térülő humántőke-beruházásából (*Becker*, 1964) fakadó fiskális veszteségként definiáljuk.² A vizsgálatunk fókuszában álló felsőfokú végzettséggel rendelkező személyek kapcsán államilag finanszírozott képzés esetén ez a felsőoktatásukra fordított költségvetési pénzek meg nem térülését jelenti. Otthonmaradás esetén a társadalmi megtérülést a felsőoktatás közjószág-jellegű közösségi hasznai biztosítanak (*Vossensteyn*, 2004), az elvándorlással azonban explicit fiskális veszteség – illetve az elvárt hasznok elmaradása – éri az államot. Önköltséges felsőoktatás esetén ez a probléma nem jelenik meg, hiszen kizárólag az egyén a humántőke-beruházás finanszírozója.

Az agyelszívási adó gondolata először csak egyfajta ötletként merült fel *Bhagwati* [1972] munkájában, ezt azonban később a koncepció részletes kidolgozása követte (*Bhagwati–Dellalfar*, 1973, *Bhagwati*, 1976a). *Bhagwati* szerzőtársával abból indult ki, hogy a fejlett országok minden esetben nettó haszonélvezői, míg a fejlődő országok nettó kárvallottai a jelenségnek. A javaslatot dominálta az a meggyőződés is, hogy a preventív politikák nem lehetnek sikeresek a folyamat fékezésében. Így a koncepció nem a megelőzésre tett kísérletet: a veszteség tényének elfogadása mellett utólag kívánta kompenzálni az azt elszenvedő országokat.

Mindezt alapul véve, a brain drain adó melletti morális (*Bhagwati*, 1979) és gazdasági (*Bhagwati*, 1976b) érvek felvázolásán túl *Bhagwati* annak optimális formájáról is értekezett. Ezzel kapcsolatos téziseit hat pontban foglaljuk össze.

1. Az agyelszívási adót addicionális jövedelemadóként kell kivetni a migránsok fogadó országbeli tényleges keresetére. Méltánytalan lenne ugyanis, ha azt valamilyen várható – a kivándorlás időpontjában becsült – jövőbeli jövedelem után kellene fizetni. Az adókulcs lehet lineáris vagy progresszív, de az összeget min-

² A veszteségeknek ez a definiálása erősen leszűkítő lehet. Így azonban elkerüljük a szubjektív értékítéletet hordozó konceptualizálást, s az agyelszívással járó veszteségek azon részére fókuszálunk, amely objektíven is mérhető.

denkor a tényleges jövedelem százalékában kell meghatározni (*Bhagwati–Dellalfar*, 1973).

2. *Az adót a fogadó országoknak kell begyűjteniük.* Megvalósíthatatlan lenne ugyanis, hogy a küldő országok – amelyek gyakran saját területükön is küzdenek ezzel – határaikon túl, más államok tucatjaiban hatásosan és gazdaságosan végezzék el az adó beszedését. Másrésztől azonban a fogadó országok adóbeszedése is aggályos lehet: kérdéses ugyanis, hogy alkotmányos szempontból jogszerű lenne-e, ha azok más kormányzatok nevében – illetve számára – szednének adót. Bár *Bhagwati–Dellalfar* [1973] szerint ennek törvényessé tétele csak politikai döntés kérdése, közel sem biztos, hogy a fejlett országok kormányzatai hajlandók lennének erre. S még ha utóbbiak pozitív hozzáállást is mutatnának, az alternatíva megvalósítása küldő országoként több tucat – súlyos tranzakciós költséggel járó – bilaterális egyezmény végigtárgyalását, megkötését és betartatását igényelné.

3. *Az adót a küldő országoknak kell kivetniük.* Ellentétben a begyűjtéssel, az adó kivetését a veszteséget elszenvedő államoknak kell felvállalniuk. Egyrészt azért, mert az abból származó bevétel az ő államháztartásukat gyarapítaná, másrészt pedig azért, mert egy ilyen aktus a bevándorló munkaerővel szembeni diszkriminációnak minősülne a fogadó országok részéről és sértené a munkaerő szabad áramlásának elvét (*Bhagwati*, 1976a).

4. *A migránsoknak a kivándorlást követően egy előre meghatározott ideig kell fizetniük az adót.* Noha szólhatnának érvek az élethosszig tartó fizetés mellett, *Bhagwati–Dellalfar* [1976] szerint ez rossz ösztönzőket adna az elvándorlóknak: állampolgárságuk megváltoztatására késztetné őket, hiszen úgy el tudnák kerülni az adózást. Az viszont vélhetően számukra is elfogadhatóbb lenne, ha a többletteleher csak egy meghatározott ideig sújtaná őket.

5. *A begyűjtött adóbevételt vissza kell utalni a fejlődő országoknak.* Noha evidens, hogy a befolyó összeg a küldő államokat illeti, a pénzek visszacsatornázásának módja vita tárgyát képezheti. A haszonelvű adózás elmélete (*Musgrave*, 1959) azt implikálná, hogy az adóbevételt pontosan abba az államba utalják, ahonnan a migránsok érkeztek. *Bhagwati* [1976a] azonban más mechanizmust javasol: szerinte előnyösebb lenne, ha a fejlődő országok közösen kapnák meg a kompenzációt. Ez ugyanis erősítené összetartozás-érzetüket, s a nemzeti ellentétek mélyítése helyett kooperációra ösztönözné őket.

6. *A felsorolt nehézségek egy része nagyobb mértékű ENSZ-szerepvállalással megoldható lenne.* Az optimális brain drain adó bemutatott vonásain túl *Bhagwati* [1976a] egy alternatív megoldást is felvázolt, amelyben – összhangban az akko-

ri közgondolkodással – az Egyesült Nemzetek Szervezetére hárulna fontos szerep (*Giannoccolo*, 2006). Amennyiben ugyanis a küldő országok hajlandóak lennének feladni az adó kivetésének jogát, a fogadó országok pedig felajánlanák adóhatóságaik szolgálatát, úgy mindkét funkció az ENSZ-hez delegálható lenne. Ebben az esetben az adóbevételek egyenesen a nemzetközi szervezethez érkeznének, s közvetlenül becsatornázhatóak lennének annak meglévő fejlesztési programjaiba. Így az agyelszívási adó kezelésének minden mozzanata globális szinten, ENSZ-keretek között történne, ami egyúttal a nemzetközi közösség számára is elfogadhatóbbá tehetné azt (*Bhagwati–Dellalfar*, 1973).

Noha *Bhagwati* [1976a, 38. o.] úgy zárta tanulmányát, hogy „az adójavaslat ebben a formájában kivitelezhetőnek tűnik”, az agyelszívási adó – bármilyen formájú – megvalósítására azóta sem került sor. A szakirodalom ugyanakkor nem feledkezett meg róla: a koncepció hatását mutatja, hogy az elmúlt évtizedekben folyamatosan születtek a javaslatot felelevenítő, vizsgáló, továbbfejleszteni szándékozó írások – sőt annak létjogosultságát élesen kritizáló tanulmányokkal még napjainkban is lehet találkozni (*Clemens*, 2014, *Dumitru*, 2012).

Az évek során több elméleti tanulmány született az agyelszívási adóról. *Wilson* [2011] a rosszul gazdálkodó kormányzatok esetén, míg *Kar* [2012] információs aszimmetriát tartalmazó modellben vizsgálta az adó hatását, *Docquier–Rapoport* [2012] pedig az adó hatásosságának feltételeit modellezte. *Scalera* [2012] ugyancsak modellezésre építve a humántőke- és általános jólétnövelő hatása miatt érvelt a javaslat létjogosultsága mellett.

A javaslat gyakorlati megvalósíthatósága kapcsán ugyanakkor vegyes kép rajzolódik ki. *Oldman–Pomp* [1975] az adó különböző forгатókönyvek szerinti bevezethetőségét tekintette át, s megerősítette: csak a küldő országok által kivetett adó állna meg jogi szempontból is a helyét, illetve az ENSZ tudna megfelelő intézményi keretet biztosítani a kezdeményezésnek. *Partington* [1975] jogi és adminisztratív szempontok szerint elemezte a javaslatot, s fogalmazta meg a kivitelezéssel kapcsolatos aggályait. Ugyancsak a megvalósíthatóság kapcsán élt kritikával *Pomp* [1989], aki egy esettanulmány segítségével empirikusan is rávilágított a külföldön élő állampolgárok adóztatásának nehézségeire. Ezzel szemben *Brauner* [2010] már az ezredforduló utáni globális fejlesztéspolitikai keretrendszerbe illesztve vizsgálta a javaslat adaptálható verzióját, s a fentieknél pozitívabb képet festett a megvalósíthatóságról. *McHale* [2009] szintén kedvezőbben vélekedett az adó potenciális kilátásairól: álláspontja szerint a koncepció ma már kivitelezhetőbb lenne, hiszen az állampolgárság „többet ér”, s az információs akadályok is kisebbek, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

A kivitelezhetőségi kritikákra reflektálva *Wilson* [2008b] az önkéntes agyelszívi adó koncepciójával állt elő. Álláspontja szerint megfelelő ösztönzők kialakítása esetén (például adókedvezmények hazatérés esetén) a nem végleges szándékkal távozó migránsok önként is hajlandóak lennének fizetni az adót, ami orvosolhatná a kikényszerítési problémát.

Mindezek mellett az agyelszívi adóról szóló szakirodalmi diskurzus nem folyt függetlenül annak tágabb környezetétől. A migrációnak a különböző adórendszerekkel való összefüggését többen is vizsgálták, amelynek során a *Bhagwati*-javaslatot is rendre említik (*Bhagwati–Wilson*, 1989, *Desai et al.*, 2004, *Wilson*, 2009).

Fontos azonban kiemelni, hogy e tanulmányok elsősorban a fejlődő és a fejlett országok relációjában vizsgálták az adó különböző aspektusait, a javaslat Európai Unión belüli alkalmazása mindezidáig nem képezte kutatás tárgyát. Noha *Veres* [2012] a nemzetek közötti aránytalan költség-haszon megosztásra hivatkozva felvetette egyfajta kiegyenlítő mechanizmus szükségességét, *Golovics* [2014, 2015b] pedig röviden kitért a brain drain adó uniós alkalmazhatóságára, részletes elemzés még nem született a témában. Cikkünk ezen ür kitöltésére vállalkozik.

Agyelszívi adó az EU-ban?

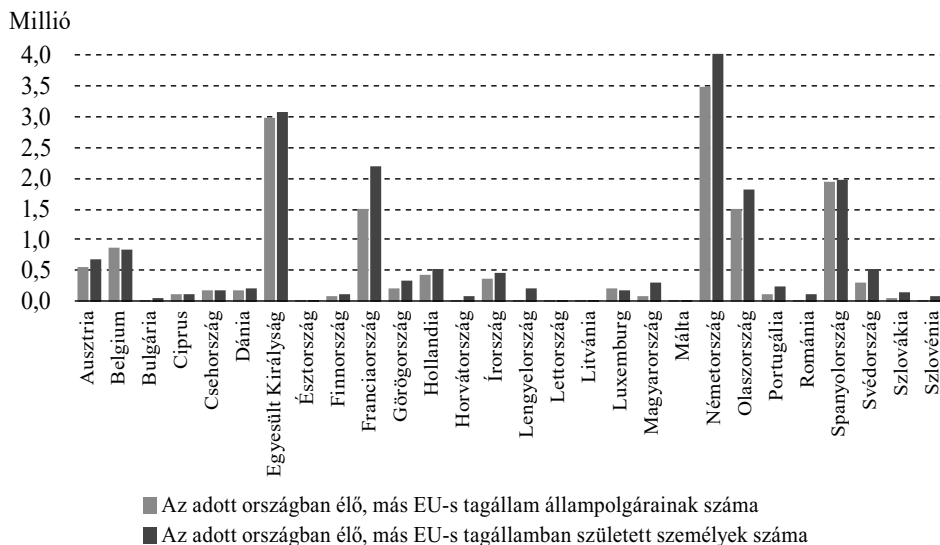
Arra a kérdésre, hogy az agyelszívi adó szolgálhatna-e lehetséges megoldásként az Európai Unión belüli agyelszívisra, több lépcsőben kívánunk válaszolni. Először primer adatokra és szekunder kutatásokra alapozva azon – a kutatási kérdésben impliciten elfogadott – feltevésünket igazoljuk, mely szerint van agyelszívis az EU-n belül, s ez valódi, kezelendő problémának tekinthető. A *Bhagwati*-javaslatot, s a róla szóló szakirodalmi diskurzus létjogosultságát ugyanis az alapozta meg, hogy az agyelszívis valóban súlyos közpolitikai kihívásként jelentkezett a fejlődő országok számára. Kutatásunk kérdésének az adhat legitimitást, ha igazoljuk, hogy ezzel a kihívással, s annak negatív következményeivel az unió egyes országai is szembenéznek. Ezt követően deduktív érvelést használva arra a kérdésre kívánunk választ adni, hogy az agyelszívi adó EU-n belüli bevezetése hozzájárulna-e a probléma kezeléséhez. Mindezek után áttérünk a megvalósíthatóság kérdésére: az Európai Unió berendezkedésének intézményi elemzése mellett két integrációelmélet – a neofunkcionalizmus és a liberális kormányköziség – segítségével tekintjük át a bevezethetőség lehetőségeit.

Van-e agyelszívás az Európai Unión belül? Amellett érvelünk, hogy igen, ám a jelenség komplex természetéből, a kivándorlás konceptualizációs problémájából és nehezen mérhető voltából fakadóan teljesen átfogó képpel nem könnyű szolgálni (erről bővebben lásd: *Blaskó–Gödri*, 2014, *Castro-Martín–Cortina*, 2015, *Lakatos*, 2015, *Zaiceva–Zimmermann*, 2008). Az elérhető statisztikai adatbázisok ugyanis a migránsoknak rendre csak egy-egy csoportjáról szolgáltatnak adatokat, s ezzel összefüggésben szisztematikus szelekciós torzításokat is tartalmaznak. További problémát jelent, hogy e források egyedi jellemzőket – így iskolázottságra vonatkozó adatokat – nem tárolnak az érintettekről. E téren a fogadó országok bevándorlási tükörstatisztikái jelenthetnének némi segítséget, azonban itt a nemzetközi összehasonlíthatóság és összegezhetőség hiánya okoz gondot.

Mindezek ellenére bizonyos tendenciák kiolvashatók a rendelkezésre álló adatokból. Már önmagában az is beszédes, hogy az Eurostat [2016a, 2016b] szerint 2015-ben több mint 15 millió európai polgár nem az állampolgársága szerinti, s több mint 18,5 millió nem a születési helye szerinti EU-tagállamban élt. Ezek a számok az unió összlakosságának a 3,0, illetve 3,6 százalékát teszik ki, ami azt mutatja, hogy jelentős tömeget érint a tagállamközi vándorlás. Ráadásul ezen adatok csak azon személyeket tartalmazzák, akik új lakhelyükön hosszabb távra berendezkedve telepedtek le, ott állandó lakosként regisztrálták magukat. Nem tartalmazza ugyanakkor e statisztika azon jelentős tömegeket, akik rövidebb vagy bizonytalan időre hagyták el küldő országukat, nagy valószínűséggel továbbra is ott rendelkeznek állandó lakcímmel, s a fogadó országok regisztereiben sem jelennek meg. Így a valós számok az EU-n belüli vándorlási folyamatokkal kapcsolatban az előbbieknél jóval nagyobbak lehetnek.

A rendelkezésre álló adatokból az is látszik, hogy a folyamat nem szimmetrikus az unió régi és új tagállamai között. A nem állampolgárságuk, illetve születési helyük szerinti tagállamban élő európai polgároknak 96, illetve 92 százaléka (14,7, illetve 17,2 millió fő) a 2004 előtt csatlakozott államokban lakott 2015-ben (Eurostat, 2016a, 2016b). Ezen személyek között természetesen vannak olyanok, akiknek küldő országa is e tagállamcsoportba tartozik, azonban a jelenség még így sem tekinthető szimmetrikusnak. Minderről az *1. ábra* ad áttekintést.

Az EU-n belüli belső migráció megoszlása 2015-ben (Millió fő)

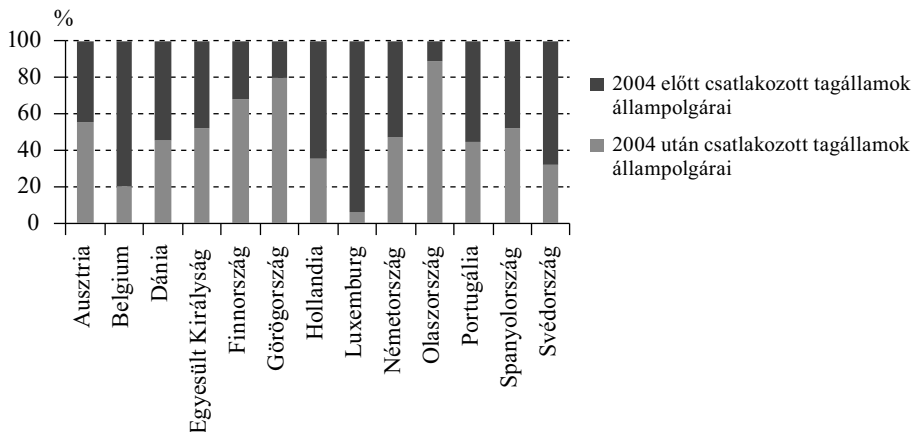
Forrás: Eurostat [2016a, 2016b].

Az EU-n belüli migráció aszimmetrikus voltát támasztják alá az OECD [2016] adatai is, amelyek szerint az Európai Unió OECD-tagsággal bíró országaiban 2013-ban közel 12,4 millió személy élt az állampolgárságától eltérő országban.³ Közülük 11,5 millióan a 2004 előtt csatlakozott tagállamokban laktak. Ezen személyek 53,9 százaléka, 6,2 millió fő érkezett az új tagállamokból. (A külföldi EU-állampolgárok országokénti megoszlását a 2. ábra szemlélteti.) Ettől nagyságrendekkel elmarad az ellentétes irányú mozgás: a 6,2 millióval szemben csak mintegy 108 ezer olyan személy volt, aki a régi tagállamokból telepedett át az újak valamelyikébe. Ez az aszimmetria még akkor is számottevő, ha figyelembe vesszük, hogy az OECD adatbázisa pontosan a 2004 óta EU-taggyá váló országok esetében hiányos.

³ Az Eurostat adataitól való eltérést az esetlegesen eltérő adatszerezési módszerek és a más referenciaéven túl az okozhatja, hogy az OECD adatbázisa nem közöl információt valamennyi EU-tagról. Bulgária, Horvátország, Ciprus, Litvánia, Málta, Románia nem tagjai az OECD-nek, Lettország pedig csak 2016-ban ratifikálta a szervezet Konvencióját. Ezen túlmenően további hiányosság, hogy az OECD adatbázisa Franciaországról, Írországról és Lengyelországról sem tartalmazza a vonatkozó adatokat.

A más EU-tagállam állampolgárságával rendelkező lakosok megoszlása a régi tagállamokban 2013-ban

(Százalékban)

Forrás: OECD [2016].

Az 1. és 2. ábra adataiból kiolvasható következtetéseket *Castro-Martín–Cortina* [2015], *Kahanec* [2013], *Nedeljkovic* [2014], illetve *Zaiceva–Zimmermann* [2008] elemzései is megerősítik. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a tagállamok közötti migráció erősen jelen van az Európai Unióban, az áramlás irányát tekintve pedig egyértelmű kép rajzolódik ki: a kibocsátók elsősorban az újonnan csatlakozó, a célországok pedig a régi tagállamok.⁴ Ezen túlmenően további specifikus tendenciák is megfigyelhetők. Elsőként megemlítenéd, hogy a régi tagállamok nem nyitották meg azonnal korlátlanul a munkaerőpiacaikat az újonnan érkezők állampolgárai előtt: ez alól kivételt csak az Egyesült Királyság, Írország és Svédország képezett. Így az első években a legális munkavállalási célú migráció főként ezen országokba irányult, később pedig a moratóriumok lejárta után indultak meg a kivándorlók nagyobb számban a többi tagállamba. A célszámok munkaerő-piacain jelentkező

⁴ A fordított irányú, jelentősen kisebb mértékű áramlás mellett az újonnan csatlakozó tagállamokba is történik bevándorlás (például Ukrajnából, Romániából vagy akár a Közel-Keletről Magyarországra), illetve a régi tagállamokból is történik kivándorlás máshová (például az Egyesült Államokba). Ezek volumene ugyanakkor általában csekélyebb, ráadásul többségükben a partnerország nem EU-tagállam, így vizsgálatuk kívül esik tanulmányunk fókuszán.

sokk a 2008–2009-es válság során némiképp fékezte a folyamatokat, ám a kilábalással párhuzamosan a migrációs kedv újra élénkülni kezdett, illetve az érintett országok befogadóképessége is bővült.

Tekintve azonban, hogy cikkünk fogalomhasználatában a felsőfokú végzettséggel rendelkezők elvándorlását tekintjük agyelszívásnak, ezért ennek vizsgálatához a kivándorlók képzettségi összetételét is vizsgálnunk kell.

A magasan képzett személyek általában nagyobb mobilitást mutatnak, mint a társadalom alacsonyabban képzett tagjai (*Zaiceva–Zimmermann*, 2008). Ez az Európai Unióban is többnyire igaz. *Andor* [2014] szerint a 2004-ben csatlakozott országokban (Ciprus és Málta kivételével) a csatlakozást követő 10 évben a felsőfokú végzettséggel rendelkező munkaerő 30,9 százaléka volt mobil, míg a teljes populációnak csak 27,7 százaléka volt a mobil.⁵ Romániában és Bulgáriában azonban e mutatók sorrendje – 17,9 és 20,7 százalék – fordított volt. Mindazonáltal elmondható, hogy az EU egészét tekintve a felsőfokú végzettségűek egyre nagyobb „részt vállalnak” az unión belüli mobilitásból: arányuk a tagállamok közötti mobil munkavállalók körében 2007 és 2012 között 27-ről 44 százalékra növekedett (*Andor*, 2014).

Hasonló tendenciák olvashatók ki *Brücker* et al. [2013] által összeállított adatbázisból is. Mint azt az *1. táblázat* mutatja, a 2004 és 2007-ben csatlakozott tagállamokban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők elvándorlási rátája a vizsgált években – néhány kivételtől eltekintve – rendre magasabb volt, mint a társadalom többi csoportjéé. Még ha a speciális esetnek tekinthető Málta és Ciprus adatait figyelmen kívül hagyjuk is, akkor is elmondható, hogy a kelet-közép-európai tagállamokban 2010-re a felsőfokú végzettségűeknek átlagosan 15,6 százaléka hagyta el az országát. Ráadásul, ha a hosszabb távú tendenciákra tekintünk, akkor (ugyancsak *Brücker* et al., 2013 adatai alapján) az is megállapítható, hogy ez a mutató a 2000-es években – főként az EU-s csatlakozás hatására – folyamatosan növekedett. A felsőfokú végzettségűek kivándorlási rátája a kelet-közép-európai tagországokban a 2000-es 10,6 valamint a 2005-ös 13,9 százalékról emelkedett a 15,6 százalékos szintre.

Mindezek tükrében megállapítható, hogy létezik agyelszívás az Európai Unióban belül, s ennek elszenvedői főként a 2004 óta csatlakozott, kevésbé fejlett országok. A jelenség problematikus voltát azonban tanulmányunk fogalomrendszere szerint nem csak a magasan képzett emberfők elvesztése, hanem a képzésükre fordított, közösségi forrásból finanszírozott humántőke-beruházások meg nem térülése jelen-

⁵ Megjegyzendő, hogy míg a korábban elemzett adatok csak a letelepedési célú migrációról szóltak, a munkaerő-mobilitás fogalmába a külföldi munkavállalás egyéb – nem letelepedési célú – formái is beletartoznak.

ti. Fontos ugyanis hangsúlyozni, hogy a munkaerő szabad áramlása, az egységes munkaerőpiac létrehozása egyike az európai integráció alapvetéseinek, s az agyelszívás „csupán” ennek gyakorlati megvalósulását mutatja. Az így fellépő veszteség kapcsán a közösségi források meg nem térülésére fókuszálunk.

1. táblázat

**A 2004 óta csatlakozott EU-tagállamok 25 évnél idősebb polgárainak
kivándorlási rátái képzettségi szint szerinti megoszlásban
(Százalékban)**

Küldő ország	2005				2010			
	Teljes népes-ség	Alapfo-kú	Közép-fokú képzettség	Felsőfo-kú	Teljes népes-ség	Alapfo-kú	Közép-fokú képzettség	Felsőfo-kú
Bulgária	3,9	2,5	3,1	8,5	5,6	3,8	4,2	12,2
Ciprus	15,6	19,4	6,0	22,8	15,6	21,6	5,6	22,9
Csehország	3,1	n. a.*	1,3	9,4	3,4	5,8	1,7	11,5
Észtország	17,2	33,8	8,1	29,8	20,8	44,3	10,7	33,4
Lengyelország	4,7	4,8	2,7	13,8	5,3	5,8	3,0	14,5
Lettország	5,6	13,9	1,9	18,1	6,5	18,5	2,4	18,0
Litvánia	5,0	8,3	2,3	9,6	6,0	16,4	2,8	11,3
Magyarország	3,8	11,2	1,7	12,6	4,2	14,2	1,8	13,2
Málta	25,9	34,1	12,6	43,4	26,0	35,7	11,4	49,2
Románia	4,2	5,5	2,3	16,5	6,5	9,0	3,9	20,4
Szlovákia	3,3	3,8	1,8	10,4	3,6	4,1	2,0	11,7
Szlovénia	6,4	33,9	2,7	10,0	6,0	34,6	2,8	9,6
Átlag	8,2	15,6	3,9	17,1	9,1	17,8	4,3	19,0
Átlag (Ciprus és Málta nélkül)	5,7	13,1	2,8	13,9	6,8	15,7	3,5	15,6

Megjegyzés: A kivándorlási ráták az adott évben külföldön élő állampolgárok állományi adatait viszonyítják az egyes országok teljes népességéhez (beleértve az utóbbiba az otthon, illetve a külföldön élőket egyaránt).

* *Brücker et al. [2013]* adatbázisában itt 79,5 százalékos érték szerepelt, ami álláspontunk szerint irreálisan magas, így valószínűsíthetően számítási hiba eredménye. Ezért ennek közlésétől és felhasználásától eltekintettünk.

Forrás: *Brücker et al. [2013].*

Az agyelszívást elszenvedő, 2004 óta csatlakozott országok kormányzatai jelentős – átlagosan a GDP 1 százalékát kitevő – pénzeket költenek a felsőoktatás finanszírozására (Eurostat, 2016c). Ez egyben azt is jelenti, hogy ezen országokban a felsőoktatás finanszírozásának érdemi része költségvetési forrásból történik: 2012-ben a régió OECD-tag országokban a felsőoktatási források jelentős, átlagosan közel 75 százalékát az állam biztosította (OECD, 2015).⁶ Mindez pedig arra mutat rá, hogy az Európai Unión belüli agyelszívással a meg nem térülő humántőke-befektetések révén szignifikáns fiskális veszteség éri a küldő államokat.

Tovább árnyalja a képet az is, hogy az új tagállamokból érkező munkaerőt a fogadó országok munkaerő-piacai is kevésbé „értékelik”. Mint arra *Drinkwater et al.* [2009] rámutattak, a kelet-közép-európai tagállamok kivándorlói ceteris paribus átlagosan kevesebb bért kaptak az Egyesült Királyságban, mint nyugat-európai társaik. Ráadásul előbbieket az iskolázottság – azaz a humántőke-beruházás – megtérülési rátája is alacsonyabb volt a brit munkaerőpiacon, ami nem pusztán a küldő országok szempontjából, hanem összeurópai szinten is hatékonysági problémákat vet fel.

Utóbbi megfigyelés többek között azzal állhat összefüggésben, hogy a magasan képzett elvándorlók jókora hányada csak alacsonyabb végzettséget igénylő munkakörben tud elhelyezkedni.⁷ Ez is agyelszívásnak tekinthető, még akkor is, ha itt a célországok a munkaerőnek csak a „kezét szívják el”. Az általunk konceptualizált veszteség, a humántőke-beruházás meg nem térülése ugyanis ez esetben is jelentkezik a küldő országoknál.

Végezetül a jelenség nagy volumene okán érdemes szót ejteni az alacsonyabb képzettséggel rendelkező személyek elvándorlásáról is, hiszen – mint azt korábban az *1. táblázat* mutatta – az uniós csatlakozással körükben is emelkedett a kivándorlási kedv. Az általuk mutatott migrációt jelen tanulmány ugyan nem tekinti agyelszívásnak, ám fiskális veszteség az ő elvándorlásukkal is keletkezik. Ennek összege kétségkívül kisebb, mint azoknál, akiknek a felsőoktatása is közpénzből finanszírozódik, ráadásul egyenleget vonni ezen személyek távozásának előnyeiből és hátrányaiból a jelenség komplexitása miatt külön tanulmányt érdemelne. Az azonban ceteris paribus megállapítható, hogy bizonyos mértékű elmaradt haszon e személyek

---

⁶ A jelentős állami szerepvállalás ténye azért fontos, mert ennek hiányában (azaz önköltséges felsőoktatás esetén) nem történne meg az oktatás költségeinek és hasznainak térbeli szétválása, ami legitimitációt teremthet az agyelszívási adó alkalmazásának felvetésére. *Bhagwati* [2009] is megjegyzi, hogy privát forrásból finanszírozott oktatás mellett nincs szükség olyan jellegű kompenzációra, amelyet az agyelszívási adó jelenthet.

⁷ E jelenségről jó áttekintést ad *Polónyi* [2010].

közpénzből finanszírozott képzése révén is jelentkezik, így ugyancsak veszteséget okoz Kelet-Közép-Európa küldő országainak.

Agyelszívási adó mint potenciális megoldás

Az eddigiekben rámutattunk, hogy az agyelszívás Európai Unión belüli jelenléte problematikus, így megoldást igényelhet. De vajon a *Bhagwati*-féle adó alkalmas lenne-e erre? Az alábbiakban az ehhez kapcsolódó ellentétes szempontokat tekintjük át. Ennek során – analóg módon a *Bhagwati* által javasolt ENSZ-keretek között megvalósítandó variánshoz – egy uniós szintű, központosítva kezelt, minden tagállamra kötelező érvényű agyelszívási adót feltételezünk, s állításainkat e feltevés mellett fogalmazzuk meg.

A brain drain adó ellen szólhat, hogy az csak „tüneti kezelést” adna a problémára, annak okait nem tudná megszüntetni. Az agyelszívás okai ugyanis mélyebben keresendők: a jelentős mértékű migrációt az EU sajátos intézményi berendezkedése, azaz a szabad mozgáshoz való jog garantálása mellett elsősorban a tagállamok közti fejlettségbeli eltérésekből adódó hatalmas jövedelmi és munkaerő-piaci különbségek ösztönzik (az elvándorlás okairól jó áttekintést ad *Massey* et al., 1993). Jellemző példa erre, hogy az éves nettó keresetek terén euróban számítva akár nyolcszoros, s még vásárlóerő-paritáson mérve is két-háromszoros különbségek figyelhetők meg a régi és az új tagállamok között (Eurostat, 2016d). Ameddig azonban ezek az egyenlőtlenségek fennmaradnak, az alacsonyabb jövedelmi szinttel rendelkező országok polgárai számára racionális döntés maradhat az elvándorlás.

Amennyiben az agyelszívási adó bevezetésre kerülne az Európai Unióban, az praktikusán egyfajta jövedelemtranszfert jelentene a „gazdag” tagállamoktól a „szegények” felé. Ilyenfajta pénzmozgások azonban ma is léteznek az EU-ban (lásd regionális és kohéziós politika).⁸ S tekintve, hogy ezek eredményességét nem kevés kritika éri a felzárkózás, a regionális különbségek csökkenésének elmaradása miatt, ez ellenérvként szolgálhat egy újabb hasonló mechanizmus bevezetéséhez (*Nagy*, 2010).⁹

⁸ Fontos különbség persze, hogy míg a regionális és kohéziós politikák esetében a közös büdzséből érkeznek a pénzek a fejletlenebb országok felé, addig az agyelszívási adó esetén a teher alapját az elvándorlók jövedelme képezné.

⁹ Noha ennek kifejtése túlmutat jelen tanulmány terjedelmi keretein, megemlítendő, hogy a meglévő uniós transzferek felhasználása kapcsán kialakult jó és rossz gyakorlatok tapasztalatai iránymutatást jelenthetnének az agyelszívási adó optimális formájára vonatkozóan is.

Ezekhez képest azonban *Bhagwati* is szerényebb célokat fogalmazott meg az agyelszívási adó bevezetésével kapcsolatban: annak funkciójaként a veszteséget elszennvedő országok kárpótlását nevezte meg. Ráadásul – szemben a regionális és kohéziós politikával –, az agyelszívási adó nem valamilyen méltányossági redistribúciós elv szerint működhetne, hanem a költségek haszonelvű megosztása manifesztálódhatna benne (*Veres*, 2012).

Mindezek ellenére az adó indirekt módon mégis csökkenthetné az agyelszívás okozta veszteségeket. Mint ugyanis *Golovics* [2014] rámutat, az *Bhagwati*-féle koncepció hozzájárulhat a potenciális migránsok helyben maradásához: a fogadó országbeli jövedelem addicionális adóval történő terhelése ugyanis „megdrágítja” a kivándorlást. Ez pedig – megfelelő kalibráció mellett – eltántoríthatja a racionálisan kalkuláló egyént a kivándorlástól.

Noha e folyamat valóban segítene a küldő országokon, szembemegy mind a *Bhagwati* által lefektetett elvekkel, mind az Európai Unió alapértékeivel. Javaslatával ugyanis *Bhagwati* sem a humán tőke határokon átnyúló mozgását akarta fékezni, hanem az abban veszteségeket szenvedő országokat kívánta kompenzálni. Figyelembe véve az európai integráció történetét, elmondható, hogy az agyelszívási adó mobilitáscsökkentő célzatú bevezetése politikai szempontból sem lenne lehetséges.

A mobilitáscsökkentő hatást úgy lehetne megkerülni, ha az adó nem közvetlenül az elvándorló jövedelmét, hanem a fogadó ország költségvetését terhelné. Az ugyanis, hogy a célország társadalma költségmentesen élvezzi a migráns képzettségének közösségi hasznait, közgazdasági és méltányossági érvet szolgáltathatna erre. Kétségtelen ugyanakkor, hogy ez a megoldás erősen szembemenne a fogadó országok érkeivel, súlyos belpolitikai feszültségeket gerjeszthetne bennük. Ráadásul, amennyiben a transzfer mértékét a *Bhagwati*-javaslat szellemében az elvándorlók tényleges jövedelmének függvényében, s nem egyfajta általános összegként kívánunk meghatározni, az jelentős adminisztratív terhekkkel is járna.

Összességében tehát az látható, hogy az agyelszívási adó az alapproblémát nem oldaná meg: a jelentős fejlettségbeli különbségeket nem tüntetné el. A fejletlenebb tagállamok felzárkóztatására ugyanakkor az Európai Uniónak egyébként is törekednie kell (más eszközökkel). A felsőoktatás finanszírozásának tagállamok közötti haszonelvű megosztása azonban erős érvként szolgál egy – az agyelszívási adóhoz hasonló – kompenzációs mechanizmus kialakítása mellett. A költségek és hasznok méltánytalan megosztása ugyanis potyautas-magatartáshoz vezethet a tagországok között a felsőoktatás finanszírozása terén, ami összeurópai szintű hatékonyságvesztést eredményezhet (*Golovics*, 2015a).

Az agyelszívási adó megvalósíthatósága

Az agyelszívási adó tárgyalásakor fontos szempont a bevezethetőség vizsgálata is. A *Bhagwati*-javaslat eredeti formájában ugyanis pontosan a megvalósíthatatlansága miatt bukott el globális szinten. A fejlett országok (amelyek haszonélvezői a jelenségnek) kooperációs hajlandóságának hiányában ugyanis csak egy szupranacionális szervezet¹⁰ kényszeríthette volna ki az adó bevezetését. Tekintve azonban, hogy a *Bhagwati* által javasolt ENSZ nem rendelkezik ilyen tulajdonságokkal, s alapokmánya szerint sem avatkozhat be a tagállamok belső joghatóságába tartozó ügyekbe (UN, 1945), erre nem került sor.

Ebből a szempontból az Európai Unió ígéretesebb intézményi közegnek tűnhet. Mindazonáltal, noha egyes szervei rendelkeznek szupranacionális kompetenciákkal, az EU sem szupranacionális szervezet. Ráadásul a szupranacionális kompetenciák többnyire a közös piachoz kapcsolódó szakpolitikákhoz tartoznak, a fiskális politikát érintő kérdések pedig továbbra is a tagállami szinthez, illetve az uniós döntéshozatal kormányközi ágához tartoznak (*Fabrini*, 2013). Ez azt jelenti, hogy az EU valamely szervének önmagában – a tagállamok egyetértése nélkül – nem lenne jogosítványa az agyelszívási adó bevezetésére még akkor sem, ha a brain drain a közös piac megteremtését célzó szabad munkaerő-áramlás folyamánként jelentkezik. Költségvetési jellege miatt ugyanis az adó mindenképpen a fiskális politika tárgykörébe tartozna.

Így a megfelelő szupranacionális kompetenciák hiányában a bevezetés itt is kizárólag egy új integrációs lépcsőként – alapszerződés-módosítással – lenne elképzelhető. Az alábbiakban a bevezetés valószínűségét tekintjük át két markáns integrációelméleti iskola, a neofunkcionalizmus és a liberális kormánykozás (*liberal intergovernmentalism*) tézisei alapján.

A neofunkcionalizmus egy lépésről lépésre fejlődő folyamatként tekint az integrációra, amelyet a nemzeti megoldások korlátait felismerő elitek irányítanak. A folyamatban ugyancsak fontos szerepet játszanak azon szupranacionális intézmények, amelyek létrehozásuk után „elszakadnak” alkotóiktól, s „önálló életet élnek”. Az integrációnak a neofunkcionalisták szerint inkrementális döntéseken keresztül kell előrehaladnia. Ennek során az országok és szektorok közötti interdependenciák elősegítik az érintettek közötti kooperációt, ami további funkcionális túlszordulási

¹⁰ A szupranacionális szervezetek jellemzői, hogy a „szervezet, illetve annak egyes szervei eleve fel vannak ruházva a tagállamokra kötelező határozatok meghozásának jogával”, s „a kötelező jellegű határozatokhoz nem szükséges valamennyi állam hozzájárulása” (*Blahó–Prandler*, 2014, 61–62. o.).

(*spillover*) hatásokhoz vezet. A neofunkcionalisták szerint ugyanis a gazdaság különböző szektorai, illetve maguk a nemzetállamok sem függetlenek egymástól, így valamely szakpolitikai területen megvalósított integráció maga után vonja majd az együttműködés szükségességét a kapcsolódó szektorokban is (*Niemann–Schmitter*, 2009).

A neofunkcionalista logikában az agyelszívási adónak is szerep juthatna az európai integrációs folyamatban. Az EU-n belüli agyelszívás ugyanis egyenes következménye az egységes munkaerőpiac létrehozásának: pontosan az unió által biztosított intézményi keret, a szabad mozgás joga miatt tudják ennyien elhagyni az országukat. A neofunkcionalista elmélet szerint ennek a kapcsolódó területeken is integrációhoz kellene vezetnie, ami a további potenciális előnyök kiaknázása mellett csökkenthetné a munkaerő szabad mozgásából fakadó negatívumokat is.¹¹ Ezek kompenzálására az agyelszívási adó is szóba jöhetne. Kézenfekvőbb *spillover* hatás lenne ugyanakkor – figyelembe véve elemzésünk veszteségre vonatkozó megállapításait – a felsőoktatási büdzsék közösségiesítése is. Amennyiben ugyanis a küldő országot a meg nem térülő humántőke-befektetés révén éri fiskális veszteség, úgy a válasz erre a felsőoktatás finanszírozásának uniós szintre emelése lehetne.¹²

Noha a normatív neofunkcionalista elmélet implikálhatja mindezt, megvalósíthatóságával kapcsolatban aggályok merülnek fel. Ugyanis, mint azt jeleztük, az Európai Uniónak egyelőre nincs olyan – a neofunkcionalista értelemben vett – „önjáró” intézménye, amely akár a tagállamok ellenében is sikerrel végigvihetné a koncepció bevezetését. Ráadásul, amíg a nemzeti elitek (amelyek az elmélet szerint az integráció mozgatórugóinak számítanak) sokkal inkább lehetőségként tekintenek az európai mobilitásra, addig ilyen kezdeményezésre aligha számíthatunk tőlük.¹³

A *Moravcsik* [1995] nevéhez köthető liberális kormányköziség tükrében még ennél is borúsabbnak tűnnek az agyelszívási adó európai kilátásai. Ezen elmélet szerint az EU nem tekinthető a nemzetközi politika önálló szereplőjének, az aktorok

¹¹ Az egységes munkaerőpiac létrehozásának és tágabb értelemben véve az uniós intézményi berendezkedésnek számos más következménye van, s ezek esetén az előnyök és hátrányok tagállamok közötti megoszlása egyes esetekben azonos, másokban ellentétes lehet az itt tárgyaltakkal. Ezek részletes elemzése, s belőlük egy egyenleg vonása azonban a kérdés sokdimenziós volta miatt meghaladná jelen tanulmány kereteit. Ezért itt kizárólag az agyelszívással, s a hozzá szorosan kapcsolódó következményekkel foglalkozunk.

¹² Bár még távolabbi elképzelésnek tűnhet, de egy teljes fiskális unió alapuló föderáció megvalósítása szintén megoldást jelenthetne.

¹³ Az elitek fentiek szerinti szerepe összhangban van *Hirschmann* [1995] kivonulás–tiltakozás–hűség koncepciójával is. *Hirschmann* szerint ugyanis gyakori, hogy egy közösségen belül pont azoknak van lehetőségük legkönnyebben a kivonulást választani, akik egyébként a leghatékonyabban tudnának tiltakozni. Ezzel pedig még inkább hozzájárulnak a közösség hanyatlásához.

továbbra is a nemzetállamok, amelyeknek az integráció csak egyfajta keretet nyújt politikáik koordinálására. Ennek során az államok saját érdekeik szerint cselekszenek, így csak olyan nemzetközi intézményi megoldás létrehozatalához járulnak hozzá, amely számukra is hasznos. Mindezt alapul véve a liberális kormányköziség elmélete az integrációs lépéseket három fázisra osztja: az államok belső adottságaik tükrében definiálják preferenciáikat, ezután a kormányközi fórumokon megpróbálják érvényesíteni érdekeiket, amiben a relatív alkuerők lesznek meghatározók. A folyamat végül a kialakult eredmény megvalósításával zárul (*Moravcsik–Schimelfening*, 2009).

Amennyiben elfogadjuk, hogy az integrációs folyamat a liberális kormányköziség elmélete szerint működik, úgy az agyelszívási adó európai megvalósíthatósága igencsak bizonytalannak tűnik. Tekintve ugyanis, hogy a közösen meghozott döntések a tagállamok alkueréit tükrözik, vélelmezhető, hogy az Európai Unió legmeghatározóbb államai – amelyek többnyire haszonélvezői az agyelszívásnak – saját érdekeik ellenében nem támogatnának egy ilyen koncepciót.

Az elméletek borúlátó jövőképe mellett azonban tapasztalati tény, hogy az európai integráció történetében számos olyan intézkedés született, amely egyértelműen kedvezőtlen volt az „erős” államok számára. Ennek oka, hogy bizonyos – más területen felajánlott – kompenzációért cserébe valamennyi állam elfogadja a számára hátrányosabb javaslatokat is. Ebben az Európai Unióban bevett gyakorlatként működő szavazatsere, illetve csomagban szavazás intézménye nyújthat segítséget (*Kardasheva*, 2013). Emellett egy föderalizmus irányába elmozduló unió esetében az európai szolidaritás, az összetartozás ilyen jellegű kifejezése is fontos hívószó lehet az agyelszívási adó támogatásához.

Következtetések

Cikkünk az Európai Unión belüli agyelszívás kezelésével foglalkozott. Mint arra rámutattunk, a brain drain nem csupán a fejlődő országok problémája a globális térben, hanem az EU-n belül is jelen van, s komoly fiskális veszteséget okoz a kevésbé fejlett tagállamoknak. Mindazonáltal hipotézisünket nem sikerült maradéktalanul igazolnunk: noha beigazolódott, hogy az agyelszívási adó bevezetése az Európai Unióban is komoly akadályokba ütközne, arra is rámutattunk, hogy megvalósítása nem kínálna valódi megoldást a brain drain problémájára. Az *Bhagwati*-féle adó ugyanis kizárólag utólagos kompenzációt nyújtana a küldő országok veszteségeire, a probléma okát, a tagállamok közötti hatalmas bér- és életszínvonalbeli különbsé-

geket sem csökkenteni, sem megszüntetni nem tudná. A megvalósíthatóságról pedig elmondható, hogy ameddig az agyelszívás hasznait élvező tagállamok támogatása nem kerülhető meg az adó bevezetéséhez, s a nemzetek közötti szolidaritásérzet nem lép még magasabb szintre, addig bevezetésére nincs reális lehetőség.

Az ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az unión belüli agyelszívás létező kihívás, amely európai szintű, intézményesített megoldási mechanizmust igényel. Noha erre nem a *Bhagwati*-féle adó tűnik a legoptimálisabbnak, a problémát előbb vagy utóbb orvosolni kellene. A „*first best*” megoldást a fejletlenebb tagállamok felzárkózása jelentené, azonban ez rövid- és középtávon nem tekinthető reális célnak. Tekintve azonban, hogy a probléma már rövid távon is jelen van, s ignorálása csak még jobban hozzájárul a brain drain fokozódásához, ezért más kezelési módokon szükséges gondolkodni. Ilyen irány lehet a tagállami (felső)oktatási rendszerek finanszírozásának közösségi szintre emelése, amire az szolgáltathat alapot, hogy az integrált közös munkaerőpiacon a képzettségek hasznait a tagállamok közösen élvezik, s ebből nem lehetséges kizárni azon államokat, amelyek nem vettek részt a vonatkozó humán tőke előállításának finanszírozásában. Mindez ráadásul összhangban lenne az EU azon céljával is, hogy a világ legversenyképesebb tudásalapú gazdaságává váljon.

Egy effajta lépés túlságosan ambiciózusnak tűnhet ma. Ezért a teljes oktatási költségvetés közösségiesítése helyett alternatívát jelenthetne egy olyan kompenzációs mechanizmus bevezetése, amely a *Bhagwati*-javaslattal ellentétben nem a migráns munkavállaló jövedelmét terhelné közvetlenül. Egy ilyen címkézett transzfer, amelyet a küldő országok kormányzatai kizárólag az oktatásba forgathatnának vissza, az Európai Unió szellemiségével is összhangban lenne: nem fékezne a tagállamok közötti mobilitást, elismerné a küldő országok felsőoktatásra fordított kiadásait, s mindezek mellett az európai szolidaritást is képes lenne megjeleníteni.

Felhasznált irodalom

- Andor, L.* [2014]: Labour Mobility in the European Union – The Inconvenient Truth. Lecture at University of Bristol. Bristol, 10 Február, 10. Letölthető: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-14-115_en.htm (2016.09.19.)
- Becker, G. S.* [1964]: Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education. National Bureau Economic Research, New York.
- Beine, M. – Docquier, F. – Rapoport, H.* [2001]: Brain drain and economic growth: theory and evidence. *Journal of Development Economics*, LXIV. évf., 1. sz., 275–289. o.
- Berényi Dénes* [1993]: Az „agyelvonás” pozitív megközelítésben. *Magyar Tudomány*, IX. évf., 1111–1115. o.

- Berry, A. R. – Soligo, R. [1969]: Some Welfare Aspects of International Migration. *Journal of Political Economy*, LXXVII. évf., 5. sz., 778–794. o.
- Bhagwati, J. [1972]: The United States in the Nixon Era: The End of Innocence. *Daedalus*, CI. évf., 4. sz., 25–47. o.
- Bhagwati, J. [1976a]: Taxing the Brain Drain. *Challenge*, XIX. évf., 3. sz., 34–38. o.
- Bhagwati, J. [1976b]: The international brain drain and taxation: A survey of the issues. In: *Bhagwati, J. (szerk.): The Brain Drain and the Taxation*. North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 3–27. o.
- Bhagwati, J. [1979]: International Migration of the Highly Skilled: Economics, Ethics and Taxes. *Third World Quarterly*, I. évf., 3. sz., 17–30. o.
- Bhagwati, J. [2009]: Overview of Issues. In: *Bhagwati, J. – Hanson, G. (szerk.): Skilled Immigration Today: Prospects, Problems, and Policies*. Oxford University Press, New York, 3–11. o.
- Bhagwati, J. – Dellarfar, W. [1973]: The Brain Drain and Income Taxation. *World Development*, I. évf., 1–2. sz., 94–101. o.
- Bhagwati, J. – Hamada, K. [1974]: The Brain Drain, International Integration of Markets for Professionals and Unemployment. A Theoretical Analysis. *Journal of Development Economics*, I. évf., 1. sz., 19–42. o.
- Bhagwati, J. – Wilson, J. D. (szerk.) [1989]: *Income Taxation and International Mobility*. MIT Press, Cambridge.
- Blahó András – Prandler Árpád [2014]: *Nemzetközi szervezetek és intézmények*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Blaskó Zsuzsa – Gödri Irén [2014]: Kivándorlás Magyarországról: Szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia*, LVII. évf., 4. sz., 271–307. o.
- Brauner, Y. [2010]: Brain Drain Taxation as Development Policy. *Saint Louis University Law Journal*, LV. évf., 1. sz., 221–268. o.
- Brücker, H. – Capuano, S. – Marfouk, A. [2013]: Education, gender and international migration: insights from a panel-dataset 1980–2010. Institute for Employment Research. Letölthető: <http://www.iab.de/en/daten/iab-brain-drain-data.aspx> (2016.04.11.)
- Castro-Martín, T. – Cortina, C. [2015]: Demographic Issues of Intra-European Migration: Destinations, Family and Settlement. *European Journal of Population*, XXXI. évf., 2. sz., 109–125. o.
- Clemens, M. A. [2014]: A Case Against Taxes and Quotas on High-Skill Emigration. *Journal of Globalization and Development*, V. évf., 1. sz., 1–40. o.
- Desai, M. A. – Kapur, D. – McHale, J. [2004]: Sharing the Spoils: Taxing International Human Capital Flows. *International Tax and Public Finance*, XI. évf., 5. sz., 663–693. o.
- Desai, M. A. – Kapur, D. – McHale, J. – Rogers, K. [2009]: The fiscal impact of high-skilled emigration: Flows of Indians to the U.S. *Journal of Development Economics*, LXXXVIII. évf., 1. sz., 32–44. o.
- Docquier, F. – Rapoport, H. [2012]: Globalization, Brain Drain, and Development. *Journal of Economic Literature*, L. évf., 3. sz., 681–730. o.
- Drinkwater, S. – Eade, J. – Garapich, M. [2009]: Poles apart? EU enlargement and the labour market outcomes of immigrants in the United Kingdom. *International Migration*, XLIV. évf., 1. sz., 161–190. o.
- Dumitru, S. [2012]: Skilled Migration: Who Should Pay for What? A Critique of the Bhagwati Tax. *Diversities*, XIV. évf., 1. sz., 9–23. o.
- Eurostat [2016a]: Population on 1 January by five year age group, sex and citizenship [migr_pop1ctz]. Eurostat Database (Letöltve: 2016.09.07.).
- Eurostat [2016b]: Population on 1 January by five year age group, sex and country of birth [migr_pop3ctb]. Eurostat Database (Letöltve: 2016.09.07.).
- Eurostat [2016c]: General government expenditure by function (COFOG) (gov_10a_exp). Eurostat Database (Letöltve: 2016.06.10.).
- Eurostat [2016d]: Annual net earnings (earn_nt_net). Eurostat Database. (Letöltve: 2016.03.02.)

- Fabrini, S.* [2013]: Intergovernmentalism and Its Limits: Assessing the European Union's Answer to the Euro Crisis. *Comparative Political Studies*, XLVI. évf., 9. sz., 1003–1029. o.
- Giannoccolo, P.* [2006]: The Brain Drain. A Survey of the Literature. Università degli Studi di Milano-Bicocca, Department of Statistics, Working Paper, No. 2006-03-02.
- Golovics József* [2014]: Az európai brain drain és a racionális állam válasza. *Polgári Szemle*, X. évf., I–II. sz., 484–499. o.
- Golovics József* [2015a]: Agyelszívás: egyensúly európai szinten? In: *Ferencz Árpád* (szerk.): II. Gazdálkodás és menedzsment tudományos konferencia. I. kötet. Kecskeméti Főiskola, KIK Nyomda, Kecskemét, 456–460. o.
- Golovics József* [2015b]: Az agyelszívási adó relevanciája a XXI. században. In: *Keresztes Gábor* (szerk.): *Tavaszi Szél 2015. Konferenciakötet II.* Líceum Kiadó, Eger, 387–397. o.
- Grubel, H. B. – Scott, A. D.* [1966a]: The International Flow of Human Capital. *The American Economic Review*, LVI. évf., 1. sz., 268–274. o.
- Grubel, H. G. – Scott, A. D.* [1966b]: The Immigration of Scientists and Engineers to the United States. *Journal of Political Economy*, LIV. évf., 4. sz., 368–378. o.
- Hirschman, A. O.* [1995]: Kivonulás, tiltakozás, hűség. Osiris Kiadó, Budapest.
- Johnson, H. G.* [1979]: Some Economic Aspects of the Brain Drain. *A Journal of Opinion*, IX. évf., 4. sz., 7–14. o.
- Kahanec, M.* [2013]: Skilled labor flows: Lessons from the European Union. Social Protection and Labor Discussion Paper No. 1301. World Bank. Letölthető: <http://documents.worldbank.org/curated/en/954931468282312442/pdf/755290revised0box374337B00PUBLIC001301.pdf> (2016.09.12.)
- Kar, S.* [2012]: Migrant Taxes and International Migration Patterns. *South Asian Journal of Macroeconomics and Public Finance*, I. évf., 2. sz., 231–243. o.
- Kardasheva, R.* [2013]: Package Deals in EU Legislative Politics. *American Journal of Political Science*, LVII. évf., 4. sz., 858–874. o.
- Lakatos Judit* [2015]: Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. *Statistikai Szemle*, XCIII. évf., 2. sz., 93–112. o.
- Massey, D. S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, E. J.* [1993]: Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, XIX. évf., 3. sz., 431–466. o.
- McHale, J.* [2009]: Taxation and Skilled Indian Migration to the United States: Revisiting the Bhagwati Tax. In: *Bhagwati, J. – Hanson, G. H.* (szerk.): *Skilled Immigration Today: Prospects, Problems, and Policies.* Oxford University Press, New York, 362–386. o.
- Moravcsik, A.* [1995]: Liberal Intergovernmentalism and Integration: A Rejoinder. *Journal of Common Market Studies*, XXXIII. évf., 4. sz., 611–628. o.
- Moravcsik, A. – Schimmelfening, F.* [2009]: Liberal Intergovernmentalism. In: *Wiener, A. – Diez, T.* (szerk.): *European Integration Theory.* Oxford University Press, Oxford, 67–87. o.
- Mountford, A.* [1997]: Can a brain drain be good for growth in the source economy? *Journal of Development Economics*, LIII. évf., 2. sz., 287–303. o.
- Musgrave, R. A.* [1959]: *The Theory of Public Finance.* McGraw Hill, New York.
- Nagy Sándor Gyula* [2010]: A kohéziós politika hatékonysága. *Köz-Gazdaság*, V. évf., 4. sz., 117–135. o.
- Nedeljkovic, V.* [2014]: Brain Drain in the European Union: Facts & Figures. Rethink Education Working Paper, No. 4.
- Niemann, A. – Schmitter, P. C.* [2009]: Neofunctionalism. In: *Wiener, A. – Diez, T.* (szerk.): *European Integration Theory.* Oxford University Press, Oxford, 45–66. o.
- OECD [2015]: Education at a Glance 2015. Indicator B3: How much public and private investment in education is there? (Letöltve: 2016.06.10.).
- OECD [2016]: International Migration Database: Stock of foreign population by nationality, 2013. OECD.Stat (Letöltve: 2016.05.30.).

- Oldman, O. – Pomp, R. (1975). The Brain Drain: A Tax Analysis of the Bhagwati Proposal. *World Development*, III. évf., 10. sz., 751–763. o.
- Partington, M. [1975]: The Brain Drain Tax Proposal: A Lawyer's View. *World Development*, III. évf., 10. sz., 717–749. o.
- Polónyi István [2010]: Foglalkoztathatóság, túlképzés, Bologna. *Educatio*, XIX. évf., 3. sz., 384–401. o.
- Pomp, R. D. [1989]: The Experience of the Philippines in Taxing its Nonresident Citizens. In: Bhagwati, J. – Wilson, J. D. (szerk.): *Income Taxation and International Mobility*. The MIT Press, Cambridge, 41–81. o.
- Scalera, D. [2012]: Skilled migration and education policies: Is there still scope for a Bhagwati tax? *The Manchester School*, LXXX. évf., 4. sz., 447–467. o.
- Stark, O. – Helmenstein, C. – Prskawetz, A. [1997]: A brain gain with a brain drain. *Economic Letters*, LV. évf., 2. sz., 227–234. o.
- UN [1945]: Charter of the United Nations. Letölthető: <http://www.un.org/en/charter-united-nations/> (2016.11.18.)
- Véres Pál [2012]: A költség-haszon elv értelmezhetősége a hazai felsőoktatás finanszírozásában. *Polgári Szemle*, VIII. évf., 1–2. sz., 100–122. o.
- Vidal, J. P. [1998]: The Effect of Emigration on Human Capital Formation. *Journal of Population Economics*, XI. évf., 4. sz., 589–600. o.
- Vossensteyn, H. [2004]: Fiscal Stress. Worldwide Trends In Higher Education Finance. *NASFAA Journal of Financial Aid*, XXXIV. évf., 1. sz., 39–55. o.
- Wilson, J. D. [2008a]: Taxing the Brain Drain: A Reassessment of the Bhagwati Proposal. In: Dinopoulos, E. – Krishna, P. – Panagariya, A. – Wong, K. (szerk.): *Trade, Globalization and Poverty*. Routledge, London, 254–261. o.
- Wilson, J. D. [2008b]: A voluntary brain-drain tax. *Journal of Public Economics*, XCII. évf., 12. sz., 2385–2391. o.
- Wilson, J. D. [2009]: Income Taxation and Skilled Migration: The Analytical Issues. In: Bhagwati, J. – Hanson, G. (szerk.): *Skilled Immigration Today: Prospects, Problems, and Policies*. Oxford University Press, Oxford, 285–314. o.
- Wilson, J. D. [2011]: Brain-drain taxes for non-benevolent governments. *Journal of Development Economics*, XCV. évf., 1. sz., 68–76. o.
- Zaiceva, A. – Zimmermann, K. F. [2008]: Scale, diversity, and determinants of labour migration in Europe. *Oxford Review of Economic Policy*, XXIV. évf., 3. sz., 428–452. o.

ÚJ KÖNYVEK

Domonkos Endre: Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás

Aposztróf Kiadó, 2016

Domonkos Endre monográfiája a közép- és kelet-európai térség országainak gazdaságtörténeti kutatásán alapul, jelen munka a két világháború közötti időszakot vizsgálja.

A szerző arra a kérdésre kívánt választ adni, hogy milyen okokkal magyarázható a térség félperifériás fejlődése és gazdasági lemaradása a világ fejlett régióihoz képest. Bár a kutatás középpontjában Közép- és Kelet-Európa áll, a vizsgálat érinti a kontinens délkeleti részét is. Így a monográfiában az elemzés a következő országokra terjed ki: Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Románia, valamint Bulgária és Jugoszlávia. A kutatási téma összetettsége miatt *Domonkos Endre* több tudományág módszereit alkalmazta munkájában, a gazdaságtörténet mellett épített a közgazdaság- és gazdaságtudományokra, a nemzetközi gazdaságtanra, valamint a politikatudományra is.

A vizsgált időszak a két világháború közötti kb. két évtizedet fedi le, ez idő alatt a térség és országainak fejlődése régebbre visszanyúló okokkal és messzire vezető hatásokkal sajátos vonásokat öltött magára. Közép- és Kelet-Európa gazdasága – csak a legfontosabbakat említve – a következő kifejezésekkel kapcsolható össze: félperifériás fejlődés, gazdasági elmaradottság, az agrárszektor domináns szerepe, autarkia, importhelyettesítő iparosítás, az állam jelentős gazdasági szerepvállalása, tőkehiány stb.

Gazdaságtörténeti szempontból a viszonylag rövid időszak is több részre tagolható. Az első két szakasz az első világháború utáni gazdasági konszolidáció (1918–1923), amit egy jó fél évtizedig tartó gazdasági fellendülés követ. A harmadik szakasz markánsan a világgazdasági válság (1929–1933), amit az ennek súlyos következményeihez való alkalmazkodás évei követnek, egy újabb növekedési periódussal a második világháborúra való készülődés kezdetéig. Ezek a rövid ciklusok nemcsak a gazdaság teljesítménye, növekedési üteme alapján különböztethetők meg egymástól (konjunktúra, dekonjunktúra), hanem azok gazdaságpolitikai céljai is jellegzetes vonásokat kölcsönöznek az egyes szakaszoknak, például 1918–1923 között a háborús károk helyreállítása, a háborús jóvátételre kötelezett országok súlyos terheinek megfizetése és általában a gazdasági és pénzügyi konszolidáció, vagy például a világgazdasági válság következményeihez való alkalmazkodás az állam kiterjedt beavatkozása mellett.

Közép- és Kelet-Európa gazdasági fejlődését nagymértékben meghatározták a külső tényezők, a nagy háborút lezáró békerendszer, annak politikai és történelmi eseményei, nemzetközi politikai és gazdaságtani értelemben pedig a dezintegráció és az integráció folyamatai. Mindezek mellett fejlődésüket korlátozta az egész világereskedelemre ható protekcionizmus is.

A Párizs környéki békeszerződések által meghatározott új államhatárok jelölték ki a gazdaság lehetőségeinek belső korlátait. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, a területén keletkezett új országok gazdasági potenciálja mindenképp szűknek bizonyult egy korszerű gazdasági szerkezet kialakulásához, amit megterhelt a háborús jóvátétel megfizetése (Ausztria, Magyarország esetében) mellett a korábbi fél évszázad alatt fejlődött gazdasági kapcsolatrendszer dezintegrációja, a piacok elvesztése. A térség országai – Csehszlovákia, Ausztria kivételével – nem tudtak élni az ezt az időszakot meghatározó új technológiai fejlődés következtében létrejövő iparosodás lehetőségével sem (vegyipar, gépipar, villamosenergia-ipar), holtlott Európa nyugati részében az ipar vált a gazdaság vezető szektorává. Az ipar fejlődését az importhelyettesítő kereskedelempolitika is korlátozta, a monopóliumok, az elégtelen belső tőkefelhalmozódás és a külföldi tőke hiánya mellett. Mindezek hatására a kelet-közép-európai térség modernizációja a nyugati fő áramától elmaradt. A gazdaságban továbbra is a mezőgazdaság volt a domináns szektor a maga extenzív termelésével, gazdasági és társadalmi elmaradottságával együtt. Az elzárkózás, az autarkia a szerző által elemzett országok vállalt gazdaságpolitikája volt, a modernizáció lehetőségét azonban behatárolta a már említett tőkehiány mellett a külföldi kölcsönök viszonylag kis részének gazdaságfejlesztési célú felhasználása is. *Domon-*

kos elemzéséből mindezek az összefüggések pontosan kirajzolódnak, csakúgy, mint a Németország uralta háborús készülődésnek a térség országait integráló gazdasági kötelékei, kényszerű folyamatai.

A csaknem négyszáz oldalas könyv öt főbb fejezetre tagolódik (ezen felül egy fejezet a kutatás előzményeit mutatja be). A háborús megpróbáltatásokat és gazdasági stabilizációt a térség agrárszektorának, majd ipari fejlődésének fejezetei követik, külön tárgyalja a világgazdasági válságot és annak következményeit, ezen felül a külkereskedelem szerepét és a gazdaság általános helyzetére ható más tényezőket. Az egyes részeket viszonylag kiegyensúlyozott terjedelemben mutatja be a szerző. *Domonkos Endre* hatalmas forrásanyagot dolgozott fel, ezt a bibliográfiai jegyzék csaknem 100 tételszáma is bizonyítja. Gazdaságtörténeti, történelmi források közül – hazai körökben alapműveknek számító – *Berend T. Iván – Ránki György, Palotás Emil, Niederhauser Emil, Ormos Mária* opuszaira építve a magyar szakirodalomból más, jelentős új keletű forrásokat is feldolgozva vonja be a szerző az angol és német nyelvű szakirodalom bőségesen rendelkezésre álló anyagait. Hivatkozásainak száma 842, amiből nemcsak a források ismeretére következtethetünk, hanem a mérvadó adatok kiemelésének, szerkesztésének kitartó munkájára is. A fejezetek vonatkozó adatai, táblázatai nélkülözhetetlenek, hitelessé teszik a megállapításokat és alapot adnak az összehasonlító elemzéshez. Az adatok, a tényszerű közlések érdekessé, színessé teszik a kifejtést minden egyes fejezetben. Az olvasónak csak esetenként van olyan érzése, hogy az egyébként bizonyító erejű adathalmaz elvonja a figyelmét az összegző megállapításoktól, az összefüggéseket feltáró gondolatoktól.

A szerző tárgyyszerűen vizsgálja a térségre jellemző közös vonásokat és ehhez viszonyítva tárja fel a kutatásába bevont országok sajátosságait. Az elemzés nem válik mechanikussá és monotonná a sok adat ellenére sem, mivel az egyes fejezeteken belül mindig azok az országok kapnak nagyobb teret, amelyek a konkrét vizsgálati szempontból kitűnnek. A magyar gazdaságtörténeti vonatkozások kellő súllyal és részletességgel szerepelnek a kötetben.

A szerző kitűzött kutatási céljait teljesítette, feltárta és bizonyította a Közép- és Kelet-Európa gazdaságának sajátos vonásait, a félperiféria jellemzőit és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás okait. *Domonkos Endre* monográfiája jelentős munkaként értékelhető a vizsgált térség és időszak sokoldalú megközelítése, a bonyolult összefüggések világos feltárása, valamint az olvasó számára befogadható megfogalmazása miatt is. A monográfiának egyaránt érdeme mind a tárgyyszerű és hiteles közlés, mind a könyv táblázataira is alapozott (59 táblázat) összehasonlító elemzés. Ezen felül a folyamatok gazdaságpolitikai és nemzetközi gazdasági ösz-

szefüggéseinek feltárása, azok szakszerű leírása és értékelése is jellemzője e monográfiának. A kötet jelentőségét számomra meghatározza az is, hogy a szerző következtetései jó alapot adnak jelenünk nemzetközi integrációs folyamatainak, Európa fejlődésének jobb megértéséhez, a gazdasági és társadalmi modernizáció lehetőségeinek, kockázatait mérlegelő felelős útválasztás kérdéseinek továbbgondolásához is.

Ennek az igen tartalmas monográfiának az értékét még növelhette volna, ha a szerző az elemzésbe bevont országokat térképek segítségével röviden ismertette volna már a könyv elején, közvetlenül a kutatási koncepció után és nem a IV. fejezetben, mert erre a tényanyagra minden más résznél is támaszkodhatott volna.

Domonkos Endre monográfiáját széles körben ajánlhatom mindazoknak, akik munkájuk, tanulmányaik vagy érdeklődésük miatt szeretnék Közép- és Kelet-Európát sokoldalúan, tárgyyszerűen megismerni és jobban megérteni a két világháború közötti időszak komplex elemzése alapján, amit a leegyszerűsítő megközelítést elkerülve interdiszciplináris szemlélettel alkotott meg a szerző.

Kruppa Éva

Kruppa Éva, a Budapesti Gazdasági Egyetem Külkereskedelmi Karának főiskolai tanára.
E-mail címe: Kruppa.Eva@uni-bge.hu

Abstracts of the Articles

Austerities and Keynesians

Fiscal Lessons of Crisis Management in the OECD-countries, 2008–2015

ISTVÁN MAGAS

In the crisis from 2006–2013 period, to what extent can one speak about austere or Keynesian-type fiscal policies in the OECD countries? To determine whether the policies in question were austere or Keynesian, respectively, we used the ratio of the structurally adjusted fiscal balance – with the relevant sign – to the GDP. Large fiscal adjustments with a negative sign, i.e. when deficit extension and state demand management took place, and its ratio exceeded (–2)% of GDP, we identified as Keynesian or expansive fiscal stances; in contrast, when the fiscal consolidation was going the other direction, and its size greater than (+2)% of GDP, then we spoke about restrictive or austerity like policies. In quite many cases we have found neutral fiscal stances when the adjustment in GDP terms stayed between the (+2)%-range.

The Influence of Parity Composition Changes on the Value of Total Fertility Rate

ÉVA BERDE – PETRA NÉMETH

The traditional total fertility rate is a good indicator of average births of a woman when the structure of the female population does not change from year to year, otherwise this rate is biased. Lately, the most important factor of structural changes was the increase in the mean age of mothers at birth, which caused downward bias in the value of the traditional fertility rate. The tempo and parity adjusted types of total fertility rates reflect these postponement caused changes as well. Our paper emphasizes that other factors, e. g. new processes in migration could result in biases in fertility rate calculation. The values of the Hungarian total fertility rate are split into two components, and it is shown that analysing both components brings us closer to the understanding of past and future structural changes. Our simulation results for the future Hungarian childlessness – i. e. for the share of women with zero parity within the whole female population – indicate a significant increase.

Brain Drain Tax in the European Union: a Viable Solution?

JÓZSEF GOLOVICS

This paper focuses on Bhagwati's brain drain tax proposal and its applicability within the framework of the European Union. The relevance of the idea can be proved by the brain drain, witnessed after the 2004 enlargement, caused by enormous wage differences between old and new member states. The paper intends to investigate whether Bhagwati's brain drain tax could provide a viable solution for that European phenomenon. We argue that the feasibility of the tax would be critical. Furthermore, this compensation mechanism would not be appropriate to eliminate the deep causes of the problem since it cannot decrease huge development disparities.

MEGRENDELŐLAP

Megrendelem a KOPINT Konjunktúra Kutatási Alapítvány 2017. évi KÜLGAZDASÁG c. folyóiratát ..... példányban, ára: 10 800 Ft/év, 5400 Ft/félev.

Megrendelő neve: .....

Megrendelő címe: .....

Megrendelő postafiókcíme: .....

Megrendelő e-mail címe: .....

Telefon: .....

Telefax: .....

Ügyintéző neve, telefonszáma: .....

Fizetési mód: Csekken: Átutalással:
(Számmlaszámunk: 11100104-19659963-10000001)

Kérjük, hogy a 2016-os megrendelésüket az alábbi elérhetőségeken jelezzék számunkra.

Külgazdaság Szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. • 1518 Budapest, Pf.: 71
web: www.kulgzadasag.eu • e-mail: kulgzadasag@kopint-tarki.hu
Tel.: 309-2695 • Fax: 309-2647

A KÜLGAZDASÁG 2016. évi tartalomjegyzéke

	Folyóirat- szám	Oldalszám
Benczes István: A fiskális paktum helye és szerepe az európai válságrendezésben	3–4	51
Berde Éva – Németh Petra: A paritási szerkezet szerepe a teljes termékenységi arányszám alakulásában	11–12	25
Csáki György: Megaregionális szabadkereskedelmi tárgyalások	3–4	79
Dani Ákos: A nemzetközi monetáris rendszer koncentrációjának alakulása 2001 és 2013 között	5–6	61
Gál Zoltán – Sass Magdolna – Juhász Bálint: A külföldi közvetlentőke-befektetések és a válság hatása a fogadó gazdaságra: a visegrádi országok egyes szolgáltató ágazatainak vizsgálata	7–8	51
Golovics József: Agyelszívási adó az EU-ban: egy lehetséges megoldás?	11–12	44
Hárs Ágnes – Simon Dávid: Miért mennek el az orvosok – és miért maradnának itthon? – I. rész – A magyarországi orvosmigráció sajátosságairól	5–6	3
Hárs Ágnes – Simon Dávid: Miért mennek el az orvosok – és miért maradnának itthon? – II. rész – A magyarországi orvosmigráció sajátosságairól	7–8	3
Juhász Bálint – Gál Zoltán – Sass Magdolna: A külföldi közvetlentőke-befektetések és a válság hatása a fogadó gazdaságra: a visegrádi országok egyes szolgáltató ágazatainak vizsgálata	7–8	51

Laki Mihály: Két közgazdasági folyóirat cikkei a 2010 utáni magyarországi változásokról (dokumentált esszé)	5–6	106
Lengyel Imre – Nagy Benedek: A feldolgozóipar szerkezetváltása Magyarországon 2008 és 2014 között	9–10	3
Magas István: Megszorítók és keynesiánusok. A válságkezelés fiskális tanulságai az OECD-ben, 2008–2015	11–12	3
Martus Bettina Szandra – Urbánné Mező Júlia: A munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség kapcsolata	5–6	78
Muraközy László: Quo vadis Japán? – Megtörheti-e a Great Stagnation korszakát az abenomics?	5–6	27
Nagy Benedek – Lengyel Imre: A feldolgozóipar szerkezetváltása Magyarországon 2008 és 2014 között	9–10	3
Németh Petra – Berde Éva: A paritási szerkezet szerepe a teljes termékenységi arányszám alakulásában	11–12	25
Sass Magdolna – Gál Zoltán – Juhász Bálint: A külföldi közvetlentőke-befektetések és a válság hatása a fogadó gazdaságra: a visegrádi országok egyes szolgáltató ágazatainak vizsgálata	7–8	51
Simon Dávid – Hárs Ágnes: Miért mennek el az orvosok – és miért maradnának itthon? – I. rész – A magyarországi orvosmigráció sajátosságairól	5–6	3
Simon Dávid – Hárs Ágnes: Miért mennek el az orvosok – és miért maradnának itthon? – II. rész – A magyarországi orvosmigráció sajátosságairól	7–8	3
Soós Károly Attila: Földrajzi és ágazati koncentráció a cseh, a magyar és a szlovák exportban	1–2	86
Szalavetz Andrea: Az ipar 4.0 technológiák gazdasági hatásai – Egy induló kutatás kérdései	7–8	27
Szalavetz Andrea: Egy előre bejelentett forradalom krónikája Magyarországon – Ipar 4.0-technológiák és a hazai feldolgozóipari leányvállalatok	9–10	28
Szigetvári Tamás: Az állam átalakuló szerepe a török gazdaságban	9–10	49

Tóth József – Zéman Zoltán: A bankmenedzserek javadalmazása Európában	7–8	81
Urbánné Mező Júlia – Martus Bettina Szandra: A munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség kapcsolata	5–6	78
Vári Sára: A kínai fejlesztési együttműködés Afrikában az ezredfordulót követő évtizedben	9–10	71
Voszka Éva: Mire jó az államosítás? Szakértői várakozások Magyarországon	1–2	118
Zéman Zoltán – Tóth József: A bankmenedzserek javadalmazása Európában	7–8	81

KONJUNKTÚRAELEMZÉSEK 2016 TAVASZÁN

	Folyóirat- szám	Oldalszám
GKI Gazdaságkutató Zrt.: Folytatódó lassulás és regionális leszakadás (Karsai Gábor)	3–4	4
KOPINT-TÁRKI Zrt.: Átmeneti tempóvesztés (Nagy Katalin – Palócz Éva)	3–4	11
Magyar Nemzeti Bank: Egyre meghatározóbbá válik a belső kereslet élénkülése (Virág Barnabás)	3–4	20
Pénzügykutató Zrt.: Lassuló növekedés, javuló egyensúly (Várhegyi Éva)	3–4	25
Századvég Gazdaságkutató Zrt.: Alacsony infláció és bővülő gazdaság jellemezheti a következő két évet (György László – Kutasi Gábor – Regős Gábor)	3–4	40

KÖRKÉRDÉS

	Folyóirat- szám	Oldalszám
Körkérdés a gazdasági növekedés folytatódásának esélyeiről és feltételeiről	1–2	3
<i>Válaszolnak:</i> Antalóczy Katalin, Benczes István, Bod Péter Ákos, Csillag István, Farkas Zoltán, Felcsuti Péter, Györffy Dóra, Kállay László, Karsai Gábor, Losoncz Miklós, Mellár Tamás, Mihályi Péter, Muraközy László, Nagy Katalin, Petschnig Mária Zita, Soós Károly Attila, Várhegyi Éva		

MŰHELY

	Folyóirat- szám	Oldalszám
Benczes István: Szempontok a hazai nemzetközi kapcsolatok doktori képzés versenyképessé tételéhez	9–10	95

ÚJ KÖNYVEK

	Folyóirat- szám	Oldalszám
Benczes István (szerk.): Deficit and Debt in Transition. The Political Economy of Public Finances in Central and Eastern Europe (Kovács Olivér)	3–4	101
Domonkos Endre: Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás (Kruppa Éva)	11–12	66
Sodrásban. Mellár Tamás: Szemben az árral. Rendhagyó közgazdasági előadások (Magas István)	7–8	102

Társadalmi riport 2016 – Tanulmánykötet

Szerkesztette:

Kolosi Tamás

a TÁRKI elnöke,

Tóth István György

a TÁRKI vezérigazgatója

444 oldal papírkötésben

ISSN 1216-6561

Ára: 2990 Ft

A Társadalmi riport – mint azt rendszeres olvasói jól tudják – 1990 óta két évente közöl szisztematikusan gyűjtött empirikus ismereteket mindig az elmúlt két év magyarországi társadalmi folyamatairól, ahol lehet, kidolgozott társadalmi indikátorok alapján. A 2016-os kötetben szereplő 20 tanulmány átfogó képet nyújt a magyar társadalom, gazdaság és politika fontosabb jelzőszámairól és trendjeiről az egyes területek vezető magyarországi szakértőinek elemző értékelésével.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó (Kolosi Tamás – Tóth István György)

I. GAZDASÁGI POTENCIÁL, MUNKAEROPIAC

1. A magyarországi bérfelzárkózás tartalékai és korlátai (Palócz Éva)
2. Korruptációs kockázatok, átláthatóság, közbeszerzések. Magyar közbeszerzések 2009–2015 közötti adatainak elemzése (Tóth István János – Hajdu Miklós)
3. Mennyit nőtt a foglalkoztatás 2008 óta Magyarországon? (Scharle Ágota)

II. TÁRSADALMI SZERKEZET

4. Középosztály(ok) Magyarországon és Európában (Tóth István György)
5. Vagyoneloszlás Magyarországon (Kolosi Tamás – Fábian Zoltán)
6. Polgárság a mai Magyarországon (Sik Endre – Szei Blanka)
7. Anyagi depriváció Magyarországon, 2009–2015 (Gábos András – Tátrai Annamária – B. Kis Anna – Szívós Péter)
8. Konzisztens szegénység az Európai Unióban és Magyarországon (B. Kis Anna – Gábos András)

III. HÁZTARTÁSOK VISELKEDÉSE A VÁLSÁG KÖZBEN ÉS UTÁN

9. A háztartások megtakarításai és eladósodottsága Magyarországon, 2008–2015 (Medgyesi Márton)
10. A háztartások fogyasztásának alakulása a válság idején és ma (Simonovits Bori – Szívós Péter)
11. Háztartások munkaintenzitása a válság idején és a kilábalás időszakában (Branyiczki Réka)

IV. NEMZETKÖZI VÁNDORLÁS, MIGRÁCIÓS VÁLSÁG

12. Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. Jelenségek, hatások, lehetőségek (Hárs Ágnes)

13. Magyarország sajátos helyzete az európai menekültválságban (Juhász Attila – Molnár Csaba)
14. A segítségnyújtás evolúciója és a szolidaritás új formái a migrációs válság idején. Új önkéntes és régi civil szervezetek 2015-ben (Bernát Anikó – Kertész Anna – Tóth Fruzsina Márta)

V. INTÉZMÉNYEK, SZOCIÁLIS ELLÁTÓRENDSZER

15. Állami, önkormányzati, egyházi és alapítványi iskolák: részarányok, tanulói összetétel és tanulói teljesítmények (Hermann Zoltán – Varga Júlia)
16. Egészségi állapot, egészség-egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban (Orosz Éva – Kollányi Zsófia)
17. A szociális ellátórendszer jellegzetességei, korprofilja és területi megoszlása (Goldmann Róbert – Gyetvai Gellért – Mester Dániel)
18. Fogyatékossgal élő emberek életminősége Magyarországon az intézménytelenítési folyamat küszöbén (Kopasz Marianna – Bernát Anikó – Kozma Ágnes – Simonovits Bori)

VI. ÉRTÉKEK ÉS ATTITÜDÖK

19. A munkával kapcsolatos értékek a világban (1990–2014) és a mai Magyarországon (Hajdu Gábor – Sik Endre)
20. Menekültekkel és migrációs politikával kapcsolatos attitűdök Magyarországon és nemzetközi összehasonlításban (Simonovits Bori – Szei Blanka)

Cím: TÁRKI Zrt., Budapest, 1112 Budapest,
Budaörsi út 45.

Telefon: (36-1) 309-7676

Fax: (36-1)-309-7666

E-mail: tarki@tarki.hu

Web: www.tarki.hu

Jogi melléklet

Külgazdaság, LX. évf., 2016. november–december (123–161. o.)

A Transzatlanti Kereskedelmi és Befektetési Partnerség (TTIP) kritikája – antiglobalista populizmus vagy valós aggodalmak?

ZIEGLER DEZSŐ TAMÁS

A Transzatlanti Kereskedelmi és Befektetési Partnerség (TTIP) tervezetével szemben számos kritikát fogalmaztak meg magánszemélyek, civil szervezetek, illetve az akadémiai közeg is. A tervezetet övező viták idővel erős érzelmi töltetet kaptak, nem beszélve a médiában elhangzó, sokszor megalapozatlan állításokról. A kritikák folyományaképpen jelenleg úgy tűnik, sikerülhet megakadályozni akár az egyezmény megkötését is. Jelen írás az egyezmény négy legvitatottabb problémakörének elemzésére tesz kísérletet. E körbe tartozik a tárgyalások átláthatósága, a beruházó és az államok közötti vitarendezési mechanizmus kérdése, az egyezmény hatása a környezetvédelemre és a transzatlanti szabályozási/fogyasztói kérdésekben való együttműködés. A fentieket áttekintve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy bár a TTIP megkötése számos csapdát rejthet, mégis nagy az esélye annak, hogy nem fog olyasfajta negatív eredménnyel járni, mint ahogyan azt a médiában rendszeresen vizionálják. Ebből eredően a problematikus pontokat viszonylag egyszerűen lehetne rendezni.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: F1 Trade, K33 – International Law, K2 Regulation and Business Law.

* A szerző köszöni *Wolfgang Benedeknek, Nicolas Hachez-nak, Horváthy Balázsnak, Huszka Beátának, Körtvélyesi Zsoltnak, Majtényi Balázsnak és Unger Annának*, hogy a tanulmány egy korábbi verzióját megjegyzésekkel látták el, valamint *Katona Patriknak*, hogy segített a szöveg gondozásában.

Ziegler Dezső Tamás, egyetemi adjunktus (ELTE TáTK); tudományos munkatárs (MTA TK JTI).
E-mail címe: ziegler.tamas@tat.k.elte.hu

Az EU és az USA a nemzetközi kereskedelem legfontosabb szereplői közé tartoznak, egymással intenzív gazdasági kapcsolatokat tartanak fenn. E „két fél gazdasága a világ bruttó nemzeti össztermékének (GDP-jének) közel a felét, a globális export mintegy 30%-át teszi ki, ráadásul több mint 3,7 billió dollárnyi befektetéssel rendelkeznek egymás országában”.¹ Az Egyesült Államok összes külföldi közvetlen tőkebefektetésének (FDI) több mint a fele Európába irányult, az európai befektetők az Egyesült Államokba irányuló külföldi közvetlen tőkebefektetések közel háromnegyedéért felelnek.² Az EU külföldi közvetlen tőkebefektetésének mintegy egyharmada az USA-ból származik.³ 2013-ban az EU-28 teljes exportjának 18,5%-a irányult az USA-ba. Az USA-ból érkező import, ami az EU teljes importjának 11,6%-át alkotta, valamivel alacsonyabb volt az exportnál.⁴

A kereskedelem területén a transzatlanti együttműködés hosszabb múltra tekint vissza: 1994 és 1996 között az EU és az USA egy Transzatlanti Szabadkereskedelmi Térséget tervezett létrehozni, azonban a tárgyalások megakadtak az akkortájt megalapított WTO miatt. 1990-ben a Transzatlanti Nyilatkozat (*Transatlantic Declaration – TD*),⁵ öt évvel később pedig az Új Transzatlanti Napirend (*New Transatlantic Agenda – NTA*)⁶ létrehozta a transzatlanti együttműködés hivatalos keretrendszerét. Az együttműködés reményében ún. „párbeszéd” számos formáját hívták életre az EU és az USA között, amelyek főként a két kontinens közötti kereskedelemben felmerült kérdésekkel foglalkoztak.⁷ Effajta párbeszédet folytatnak le a Transzatlanti Üzleti Párbeszéd (*Trans-Atlantic Business Dialogue – TABD*, 1995) keretein belül, mely előmozdítja a kereskedelmet és az együttműködést különböző ipari szektorokban és amely mára egybeolvadt a Transzatlanti Üzleti Tanáccsal (*Transatlantic Business Council – TBC*).⁸ A párbeszéd közé tartozik a Transzatlanti Fogyasztói

¹ Akhtar et al. [2014].

² Weiss, Martin A. – Akhtar, Shayerah Ilias – Murrill, Brandon J. – Shedd, Daniel T. [2015]: International Investment Agreements (IIAs): Frequently Asked Questions.’ Congressional Research Service 7-5700 www.crs.gov R44015.

³ Letölthető: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/USA-EU_-_international_trade_and_investment_statistics.

⁴ L. uo.

⁵ Letölthető: http://eeas.europa.eu/us/docs/trans_declaration_90_en.pdf.

⁶ Letölthető: http://eeas.europa.eu/us/docs/new_transatlantic_agenda_en.pdf.

⁷ L. Porsdam [2009], 63–64. o.

⁸ Chase–Pelkmans [2015].

Párbeszédet (*Transatlantic Consumer Dialogue*, 1998)⁹ és a Transzatlanti Gazdasági Partnerséget (*Transatlantic Economic Partnership – TEP*, 1998) a kereskedelem és a befektetés területére vonatkozóan, továbbá 2007-ben életre hívták a Transzatlanti Gazdasági Tanácsot (*Transatlantic Economic Council*) is.¹⁰ 1999 óta létezik az ún. Transzatlanti Törvényhozók Párbeszéde (*Transatlantic Legislators Dialogue – TLD*) is, mely a párbeszédet biztosítja az Európai Parlament és az Egyesült Államok Kongresszusa között (1999).¹¹ Számos egyéb párbeszéd is fontos lehet, mint például a Transzatlanti Környezetvédelmi Párbeszéd (*Transatlantic Environmental Dialogue – TAED*, 1999), amelyet viszont 2000-ben felfüggesztettek. 2006-ban megalapították az EU és az USA közötti Magas szintű párbeszédet a klímaváltozásról, tiszta energiáról és fenntartható fejlődésről (*EU-US High Level Dialogue on Climate Change, Clean Energy and Sustainable Development*), továbbá számtalan értekezletet tartottak 2006 és 2008 között, azonban 2009 után felfüggesztették a működését.¹² Létezik továbbá egy Transzatlanti Munkaügyi Párbeszéd (*Transatlantic Labour Dialogue – 2001*), valamint néhány egyéb együttműködés, mint a kiberbiztonsággal és számítástechnikai bűnözéssel foglalkozó EU-USA Munkacsoport (2010) is.¹³

Az EU és az USA 2013-ban kezdte meg a Transzatlanti Kereskedelmi és Befektetési Partnerség (TTIP) megkötéséről szóló tárgyalásokat. Ennek az egyezménynek a célja a két régió összekapcsolása lenne, valamint egy olyan nemzetközi piaci tér megteremtése, ahol kedvezőbb környezetet teremtenek új befektetések számára, például a vámok jelentős részének eltörlése által. A fejlődést a vámok mellett azáltal kívánják elérni, hogy a felmerülő nemzetközi szabályozási akadályokat módosítják olyan módon, hogy mindkét fél számára megfelelő gazdasági megállapodás szülessen.¹⁴ A TTIP tárgyalások ideje alatt Európa-szerte számos tüntetés zajlott. Ezek közül a legnagyobbat Berlinben tartották, ahol körülbelül 150-250 000 ember vonult utcára 2015 augusztusában, hogy hangot adjon tiltakozásának. A TTIP ellenzői egy

⁹ Transatlantic Consumer Dialogue. Letölthető: http://tacd.org/?option=com_frontpage&Itemid=1.

¹⁰ Transatlantic Economic Council. Letölthető: <http://www.state.gov/p/eur/rt/eu/tec/>.

¹¹ Letölthető: <http://www.europarl.europa.eu/delegations/en/d-us/publications.html?tab=IPMs>.

¹² Transatlantic Environment Dialogue suspended. Letölthető: <http://www.euractiv.com/section/climate-environment/news/transatlantic-environment-dialogue-suspended/>.

¹³ EU-US cooperation on cyber security and cyberspace. Letölthető: https://eeas.europa.eu/statements/docs/2014/140326_01_en.pdf; “Fact Sheet: U.S.-EU Cyber Cooperation” (White House). Letölthető: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/03/26/fact-sheet-us-eu-cyber-cooperation>.

¹⁴ Lásd: *Hamilton–Pelkmans* (szerk.) [2015].

európai kezdeményezést is benyújtottak, melyet több mint 3,2 millió ember írta alá.¹⁵ Az összeurópai szintű figyelmet jól mutatja, hogy egy nyilvános, az unió által kezdeményezett konzultáció keretében 150 000 válasz érkezett 2014-ben.¹⁶

A TTIP kapcsán megállapítható, hogy világnézetek összeütközésének lehetünk tanúi. A „neoliberális kapitalizmus” kritikusai hangosabbá, a nemzetközi együttműködés elleni támadások egyre intenzívebbé váltak. Jelen írás szerzője mindamellett azon visszafogott véleményekkel ért egyet, melyek szerint a hasonló nemzetközi gazdasági együttműködések javarészt előnyökkel járnak a bennük részt vevő államok számára, ugyanakkor olyan veszélyeket is rejthetnek magukban, mint a nemzetközi kereskedelem népszerűtlenné válása (esetleg teljes elutasítása) vagy a társadalmi integráció felbomlása.¹⁷ Egyfajta demokratikus dilemma is felmerül: minél több egymással kapcsolatban álló ország létezik a nemzetközi interdependencia következményeképpen, annál kevesebb közvetlen hatása lesz az embereknek a döntéshozatalra, amely ezáltal kevésbé lesz demokratikus.¹⁸ Mindez különösen igaz az EU-ra és annak 28 tagállamára. Ahogy azt az Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSz) 3. cikke kimondja, az EU kizárólagos kompetenciával bír a kereskedelempolitika területén. A 216. cikk szerint joga van ilyen típusú szerződések megkötéséhez is a tagállamok nevében. Ehhez képest ugyanakkor bizonyos országokban, mint például Németországban a TTIP igencsak népszerűtlenné vált. Az a tény, hogy az Európai Bizottság (Bizottság) egy hasonló egyezmény (az EU és Kanada közötti Átfogó Gazdasági és Kereskedelmi Megállapodás – CETA) megkötését úgy indítványozta Kanadával, mintha az a tagállamok közötti megosztott hatáskörök közé tartozna a kizárólagos uniós hatáskör helyett,¹⁹ arra utal, hogy az uniós döntéshozóban is felmerült ez a demokratikus dilemma. Jó eséllyel a Bizottság hasonló eljárást fog alkalmazni a TTIP-tárgyalások tekintetében, ami azt jelenti, hogy a tagállamoknak ratifikálniuk kell majd a szerződést, néhány tagállamban pedig valószínűleg népszavazást fognak tartani, ami megakadályozhatja az egyezmény hatályba lépését.

Ebből pedig az következik, hogy nagy valószínűséggel számos országban választópolgárok fogják eldönteni, hogy zöld lámpát adnak-e az egyezménynek, ami

¹⁵ Letölthető: <https://stop-ttip.org/>.

¹⁶ Online public consultation on investment protection and invest or-to-state dispute settlement (ISDS) in the Transatlantic Trade and Investment Partnership Agreement (TTIP). Brussels, 13.1.2015 SWD(2015) 3 final.

¹⁷ Lásd: *Rodrick*, [1997], 69. o.

¹⁸ Lásd: *Rodrick* [2011], 120. o.

¹⁹ Letölthető: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-2371_en.htm.

rámutat a polgárokhoz eljuttatott információk fontosságára. A következőkben az egyezmény szövegével kapcsolatban felmerült négy legfontosabb kérdés kerül elemzésre, melyek a médiában a legtöbb kritikát kapták: ezek a tárgyalások átláthatóságának kérdései, a beruházó és az állam közötti vitarendezési mechanizmus általános háttere, valamint az egyezmény hatása a környezeti szempontból fenntartható fejlődésre és a szabályozási ügyekre/fogyasztói normákra. A lista önkényes: azokon a pontokon alapul, melyek a legnagyobb kritikát kapták az európai média, egyes civil szervezetek vagy egyetemi oktatók részéről. A tanulmány tehát azt próbálja megvizsgálni, hogy az egyezmény megkötése mellett vagy ellen rendszeresen megfogalmazott állítások érvényesek vagy megalapozatlanok-e.

2. Az átláthatóság kérdései

Jelen alfejezetben a tanulmány összefoglalja a TTIP körüli, átláthatósággal összefüggő problémákat, melyek két fő területet érintenek: a tárgyalások folyamán felmerülő átláthatóságot, valamint a TTIP hasznával és egy effajta egyezmény előnyeivel kapcsolatos vitákat.

2.1. A tárgyalások átláthatóságának hiánya

A TTIP-vel kapcsolatos tárgyalások első fázisában transzatlanti találkozókat tartottak zárt ajtók mögött 2013 óta. A sajtó és a nyilvánosság kizárását sokan kritizálták, és tüntetéseken is sokat vitatták e megoldás helyességét. Az ilyesfajta EU-s tárgyalások általános eljárás módjának megfelelően az első fázisban a nyilvánosság csak a tárgyalás összefoglalóját ismerhette meg. Az Európai Unióban e megoldás egyébként általánosnak mondható: hasonló módon zajlik más nemzetközi egyezmények tárgyalása és elfogadása is, ebben a TTIP kapcsán ugyanakkor ez az eljárás komoly feszültséget és bizonytalanságot idézett elő. Miután az Európai Bíróság egy nemzetközi egyezmény tárgyalását érintő ügyben nagyobb átláthatóságot tartott szükségesnek, majd ezt követően az Európai Ombudsman már kifejezetten a TTIP-vel lefolytatott vizsgálat eredményeként felkérte a Tanácsot a tárgyalási man-

dátum nyilvánosságra hozatalára,²⁰ a teljes terjedelmű mandátumot²¹ hosszú idő után, 2014 novemberében hozták nyilvánosságra.²² Az egyéb kiegészítő dokumentumokat pedig a Bizottság 2015 januárjában az internetes honlapján tette publikussá. A Bizottság a későbbiekben is azáltal próbálta alátámasztani az átláthatóság iránti elkötelezettségét, hogy rendszeresen nyilvánosságra hozott anyagokat.²³ Ennek ellenére meg kell említenünk, hogy a TTIP hivatalos európai honlapja²⁴ még ma sem nyújt elegendő, megfelelő és felhasználóbarát információt a nyilvánosság számára.

Az ügyet övező tiltakozások eredményeként az egyezmény társadalmi támogatottsága néhány országban erodálódni kezdett. Amint azt a Pew Research Center egyik felmérése jelezte, a TTIP-t támogatók aránya Németországban 55-ről 41%-ra csökkent a 2014-es év és 2015 közepe közötti időszakban,²⁵ 2015 végére pedig már 35%-os mélypontot ért el más közvélemény-kutatások szerint²⁶ (az Eurobarometer kutatása 39%-ot jelzett, lásd lent). Bizonyos közvélemény-kutatások pedig azt mutatták ki, hogy a TTIP támogatottsága 2016 közepére 17%-ra esett vissza Németországban.²⁷ Az Egyesült Államokban a támogatottság közel ugyanakkora maradt (50-54%). A fentiekkel szemben ugyanakkor a 2016 eleje óta elvégzett közvélemény-kutatások azt mutatják, hogy az uniós állampolgárok 58%-a még mindig támogatja a TTIP tervét, míg egynegyedük ellenzi azt.²⁸ Az Egyesült Államokban ráadásul a tárgyalásokat gyorsított eljárásá (*fast track procedure*) változtatta a Kongresszus.²⁹ Ebben a jogalkotási eljárásban a Kongresszus nem módosíthatja a szöveget, csupán elfogadhatja/elutasíthatja azt, az elnök pedig viszonylag szabadon tárgyalhatja,

²⁰ Horváthy [2014], 19. o.; Case C-350/12 P. Judgment of the Court (First Chamber) of 3 July 2014. Council of the European Union v Sophie in 't Veld. ECLI:EU:C:2014:2039.

²¹ European Council Document 2014 (OR. En) 11103/13 DCL 1 WTO 139 Services 26 FDI 17 USA 18 - ST 11103/13.

²² Letölthető: <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1477>.

²³ A Bizottság további TTIP-dokumentumokat hoz nyilvánosságra az átláthatóság iránti folyamatos elkötelezettsége okán. Letölthető: <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1477>.

²⁴ Letölthető: <http://ec.europa.eu/trade/policy/in-focus/ttip/>.

²⁵ PEW: Decreasing Support for TTIP in Germany. Letölthető: <http://www.pewglobal.org/2015/05/07/germany-and-the-united-states-reliable-allies/u-s-germany-relations-06/>.

²⁶ Bundesregierung will TTIP-Verhandlungen schon 2016 abschließen. Letölthető: <http://bundesdeutsche-zeitung.de/headlines/economy-headlines/bundesregierung-will-ttip-verhandlungen-schon-2016-abschliessen-961156>.

²⁷ Nur wenige Deutsche finden TTIP gut. Letölthető: <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/ttip-und-freihandel/nur-wenige-deutsche-fuer-freihandelsabkommen-ttip-mit-usa-14190518.html>.

²⁸ Eurobarometer: who's for and against TTIP in EU. Letölthető: <http://www.borderlex.eu/eurobarometer-whos-ttip-eu/>.

²⁹ Palmer, Doug: US trade vote puts TTIP on faster track – President Barack Obama's chief trade official vows to finish the European Union pact by next year. Letölthető: <http://www.politico.eu/article/us-trade-vote-ttip-obama/>.

azonban csak a Kongresszus által adott felhatalmazással összhangban gyakorolhatja ezen jogait (ez az úgynevezett Kereskedelemfejlesztési Felhatalmazás, a *Trade Promotion Authority*, TPA). Ezt az eljárást többen alkotmányellenesnek tartják, mert elvonja a Kongresszus néhány jogát (például utólag nem módosíthat a szöveget).³⁰ Mindamelllett az általánosan elfogadott tudományos álláspont szerint a Kongresszus jogosult jogköreinek egy részét átruházni az elnökre, és jogosult jogait ilyen módon is gyakorolni.³¹

2.2. A kutatási adatok átláthatósága

A Bizottság úgy becsülte, hogy a TTIP lehetséges haszna az EU számára elérheti az évi 120 milliárd eurót, az Egyesült Államok tekintetében pedig a 95 milliárd eurót, amely megfelel az EU bruttó hazai össztermék 0,5%-ának, valamint az Egyesült Államok bruttó hazai össztermék 0,4%-ának.³² A bérek is emelkednének: az EU-ban 0,5%-kal, az Egyesült Államokban pedig 0,4%-kal. Ezek az adatok a londoni székhelyű Centre for Economic Policy Research jelentéséből származnak.³³ A jelentés megemlíti továbbá, hogy a kutatási adatok átláthatósága több millió munkahelyet teremtene, és a fogyasztók az olcsóbb termékek és szolgáltatások előnyei miatt jól járnának. Azt is állítja, hogy az átlagos európai háztartások körülbelül 500 euróval gyarapodnának évente a bérnövekedések és az árcsökkenések következtében. Számos egyéb tanulmány – ideértve a Világkereskedelmi Intézet (World Trade Institute) elemzését – szintén alátámasztja alá azt a véleményt, miszerint a TTIP előnyös lenne.³⁴ A Bertelsmann Alapítvány egyik tanulmánya úgy fogalmaz, hogy

„[egy] mélyreható liberalizáció 181 000 új munkahelyet fog teremteni Németországban, továbbá több mint egymilliót az Egyesült Államokban. Ezen

³⁰ Zuesse [2015]; Fein, Bruce–Grayson, Alan: The ‘Fast Track’ Trade Bill Assaults the Constitution. *Huntington Post*. Letölthető: http://www.huffingtonpost.com/rep-alan-grayson/the-fast-track-trade-bill_b_7643656.htm.

³¹ “So long as Congress shall lay down by legislative act an intelligible principle to which the person or body authorized to [exercise the delegated authority] is directed to conform, such legislative action is not a forbidden delegation of legislative power.” Wright [2004], 998. o. Lásd még: Shapiro [2006], Shapiro–Brainard [2001].

³² Transatlantic Trade and Investment Partnership. The Economic Analysis Explained. September 2013. Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/september/tradoc_151787.pdf.

³³ CEPR [2013].

³⁴ World Trade Institute: TTIP And The EU Member States. The World Trade Institute, Bern, 2016. 01, 9–46. o. Letölthető: http://www.wti.org/media/filer_public/03/b8/03b803d4-e200-4841-9c58-f6612f4a7316/ttip_report_def.pdf.

szám a foglalkoztatás növekedéséből következik, és több mint 2 millió új munkahely létrejöttét jelenti az összes OECD-országban, de a legkevésbé nagyratörő tarifacsökkentésre irányuló forgatókönyvek szerint is mintegy félmilliót tesz ki ez a szám.”³⁵

Néhány további tanulmány szintén optimista előrejelzést tartalmazott.³⁶

Másrészt kritikák is megfogalmazódtak. Az amerikai közgazdász, *Joseph Stiglitz* nézetei szerint, az Egyesült Királyság jobban járna, ha a TTIP elfogadása esetén kilépne az EU-ból.³⁷ *Stiglitz* a TTIP-t a „szabályok – nyilvános vitát nélkülöző – erőteljes átírásaként” jellemezte.

Jørgen Steen Nielsen kifejti, hogy

„Az EU és az USA között megkötött Transzatlanti Szerződés a Kereskedelmi és Befektetési Partnerségről nem fogja növelni a GDP-t, az exportot vagy a foglalkoztatottságot olyan mértékben, mint ahogy azt az EU Bizottsága, a dán kormányzat és a Dán Ipari Szövetkezet állítja. Ellenkezőleg, a TTIP mind a három esetben veszteségekhez vezethet, különösen a Dániához hasonló észak-európai országokban.”³⁸

Jeronim Capaldo azt állítja, hogy a TTIP a GDP és a személyi jövedelmek csökkenéséhez, a foglalkoztatottság zsugorodásához, valamint európai dezintegrációhoz vezethet.³⁹

Az *Austrian Foundation for Development Research* azt állítja, hogy az alátámasztó tanulmányok módszertana megalapozatlan és hibás feltételezéseken alapul, továbbá azt is, hogy a TTIP társadalmi költségei magasak lehetnek, ráadásul utóbbiakat teljes mértékben figyelmen kívül hagyták a hatásvizsgálatok készítésekor.⁴⁰

A TTIP-nek komoly alkotmányos következményei is lehetnek: *Anne Meuwese* szerint aláaknázhatja a Bizottság jogalkotási kezdeményezési jogát, hatással lehet az uniós tagországok jogaira és szuverenitására.⁴¹

³⁵ *Felbermayr et al.* [2013], 40. o.

³⁶ *Berden et al.* [2009].

³⁷ Letölthető: <http://www.independent.co.uk/news/business/news/eu-referendum-joseph-stiglitz-ttip-labour-transatlantic-trade-investment-partnership-a6907806.html>.

³⁸ Letölthető: https://ase.tufts.edu/gdae/Pubs/news/InformationAdverLd.ffectsTTIP_Nov2014.pdf.

³⁹ *Capaldo* [2014].

⁴⁰ *Raza et al.* [2014].

⁴¹ *Meuwese* [2015], 171. o.

2.3. Előzetes megállapítások

Ahogy arra már bevezetőben utaltam, a támogató és a kritizáló hangok között a világnézetek összeütközésének lehetünk a tanúi. Vannak, akik nyitottabbak a piaci liberalizáció tekintetében, míg mások elutasítják azt, és az effajta kereskedelmi szabályokat károsnak, veszélyesnek találják. Mindkét oldal érvekkel támasztja alá saját nézeteit. Jelenleg az európai nyilvánosság többsége még mindig támogatja a TTIP-t. Mindazonáltal az előnyös és az európai polgárok által is támogatandó megállapodás elérése érdekében nyíltan és demokratikus módon szükséges megvitatni a különböző forrásokból származó hivatalos adatokat és kritikákat. Amennyiben a bírálatok egy része indokolt, abban az esetben a szöveget azokkal összhangban módosítani kell. A TTIP európai honlapja nem alkalmas e cél megvalósítására, tekintve, hogy felépítése és adatbázisa túlságosan összetett és rosszul strukturált, így még a tudományos szcena számára is nehezen átlátható. Ráadásul a szövegekhez való hozzáférés is igen problematikus, és jóval több egyszerű módon szemléltetett elemzésre, adatra volna szükség bizonyos témákkal kapcsolatban is. A fent említettek alapján megállapíthatjuk, hogy az európai polgárok nem lettek részesei a TTIP lehetséges hatásairól szóló valódi, nyilvános vitának, mely megvilágíthatta volna különböző véleményeket, valamint a mögöttük rejlő okokat. Mindez meglepőnek tűnhet annak a ténynek az ismeretében is, hogy az országok érdekei eltérhetnek egymástól az EU-n belül. Ennek megfelelően jó lenne, ha több hivatalos adat kerülne nyilvánosságra, akár országszintű lebontásban is. Erre azért lenne szükség, mivel például Magyarország helyzete jelentősen különbözhet számos tekintetben olyan országokétól, mint Belgium vagy az Egyesült Királyság.

3. A beruházó és az állam közötti vitarendezési mechanizmus (ISDS)

3.1. Általános megjegyzések

A nemzetközi szerződések megkötése – beleértve a befektetők bilaterális védelmét – igencsak gyakori és elfogadott technika a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén. Világszerte mintegy háromezer nemzetközi befektetési szerződés létezik, melyek zöme megengedi, hogy ellenük kereseteket nyújtsanak be a befektetők. Vannak, akik azt állítják, hogy az effajta szerződések csak fejlett államok számára

hasznosak,⁴² ez ugyanakkor nem igaz: a Föld „déli féltekén folytatódik a bilaterális befektetési szerződések számának növekedése, és mára meghaladja az ezret.”⁴³ Több mint ezer bilaterális befektetési szerződés (BIT) van már hatályban, melyeket uniós tagországok kötöttek meg. Ezeknek a szerződéseknek a sorsa a Lisszaboni Szerződés nyomán bizonytalanra vált, mivelhogy a nemzetközi beruházásvédelem a közös kereskedelempolitikába integrálva kizárólagos uniós hatáskörbe került. Emiatt vált szükségessé, hogy az EU hozzájárulást adjon a tagállamok által kötött befektetési szerződések további fenntartásához, amelyre egy 2012-ben elfogadott rendeletben került sor.⁴⁴ Az uniós tagállamok körülbelül 170 bilaterális befektetési szerződést is kötöttek meg egymás között, ezek felszámolása egyébként folyamatban van, mivel a Bizottság szerint az unión belül elegendő az antidiszkriminációs szabályok alkalmazása.⁴⁵ Az uniós tagországok közül az Egyesült Államok Bulgáriával, Horvátországgal, a Cseh Köztársasággal, Szlovákiával, Észtországgal, Lettországgal, Lengyelországgal és Romániával kötött ilyen típusú szerződéseket.

Az ilyen típusú szerződések megkötésének az az oka, hogy az államok megpróbálják védeni az államukból származó gazdasági társaságok jogait külföldön is. Az egyes államok a nemzetközi térben általában olyan helyzetben vannak, hogy képesek a külföldi vállalatok leányvállalatait megkárosítani vagy hátrányosan megkülönböztetni saját területükön, és ezáltal akár ki is tudják szorítani őket a piacról.

A TTIP tekintetében az egyik sarkalatos kérdés az egyezményben rögzített, a beruházó és az állam közötti viták rendezésére szolgáló vitarendezési mechanizmus (*investor-state dispute settlement* – ISDS). A tervezet szerint az egyezmény létrehozna egy – a beruházó és az állam közötti vitákat rendező – rendkívüli bíróságot: egy olyan mechanizmust, ami az államok és a vállalkozások közötti vitákat szabályozná.⁴⁶ Tudni való, hogy speciális bíróságok igénybevétele teljesen megszokott a nemzetközi kereskedelemben, ráadásul a befektetők védelméről szóló modern egyezmények „általában tartalmazznak különleges ISDS-rendelkezéseket egy olyan

⁴² Kleinheisterkamp [2014], 1. o.

⁴³ Brower–Blanchar [2014], 50. o.

⁴⁴ Az Európai Parlament és a Tanács 1219/2012/EU rendelete (2012. december 12.) a tagállamok és harmadik országok közötti kétoldalú beruházási megállapodások tekintetében átmeneti rendelkezések megállapításáról. HL L 351., 2012.12.20., 40–46. o

⁴⁵ Commission asks Member States to terminate their intra-EU bilateral investment treaties. Letölthető: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-5198_en.htm.

⁴⁶ Concept Paper Investment in TTIP and beyond – the path for reform Enhancing the right to regulate and moving from current ad hoc arbitration towards an Investment Court. Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/may/tradoc_153408.PDF.

fórum kijelölése érdekében, amely gondoskodik arról, hogy a fogadó állam betartsa a nyilvános szerződéseket a külföldről származó befektetők nemzetközi befektetéseit illetően.”⁴⁷ Az EU és az Egyesült Államok között megkötött – a befektetők védelméről szóló – szerződések mindegyike tartalmaz ilyen cikkeket. Ezzel szemben ugyanakkor, annak ellenére, hogy a német kormány támogatja a TTIP-vel kapcsolatos tárgyalásokat, elfogadhatatlannak találta ezt a vitarendezési mechanizmust és Franciaországgal együtt a mechanizmus végleges szövegbe foglalása ellen érvelt.⁴⁸

A befektetők és az államok közötti, hivatalos útra terelt vitákkal kapcsolatos esetek száma világszerte növekszik (2012-ben 58 új eset volt,⁴⁹ 2014-ben 42, míg összességében közel 600 esetről szólnak a beszámolók).⁵⁰ Ezek között ugyanakkor jól látható néhány szórványos, mégis aggodalomra okot adó fejlemény:

„2011 júniusában a Philip Morris választott bírósági eljárást kezdeményezett Ausztrália ellen az Ausztrália és Hongkong közötti bilaterális befektetési szerződés értelmében, arra hivatkozva, hogy az Ausztráliában hatályos – a dohánytermékekre vonatkozó egyszerű csomagolási követelményekről rendelkező – törvények megsértik az egyezményben foglalt befektetési előírásokat, és a Philip Morrisnak egymilliárd dolláros veszteséget okoztak. A Philip Morrisnak egy hasonló, folyamatban lévő keresete van Uruguay ellen is, a Svájc és Uruguay közötti bilaterális befektetési szerződés értelmében.”⁵¹

Ez esetben tehát a befektetésvédelmi szabályok ütköztek az állam termékcsomagolásra vonatkozó szabályaival (fontos tudni ugyanakkor, hogy a kereset nem állta meg a helyét, lásd később).

Egy másik ügyben (lásd a Vattenfall II. esetet alább) Németországot fogták perbe az atomenergia használatának megszüntetésére vonatkozó elhatározása miatt. Néhány további ügy is napvilágot látott (lásd a következő alfejezetet), az ISDS-t pedig rendszeresen egy káros és veszélyes rendszernek mutatták be a médiában.

Válaszul a felmerült kritikákra a Bizottság az ISDS-t érintő módosításokat eszközölt a szöveg előzetes tervezetén 2015 végén. Az idevágó sajtóközlemények szerint egy új bírósági rendszert hoznak létre, amely

⁴⁷ Weaver [2014], 228. o.

⁴⁸ France and Germany to form united front against ISDS. Letölthető: <http://www.euractiv.com/section/trade-society/news/france-and-germany-to-form-united-front-against-isds/>.

⁴⁹ United Nations Conference on Trade and Development (Unctad), IIA Issue Note, ‘Recent developments in investor-state dispute settlement (ISDS)’, May 2013.

⁵⁰ United Nations Conference on Trade and Development (Unctad), IIA Issue Note, ‘Investor-State Dispute Settlement: Review Of Developments In 2014’ No. 2, 2015.

⁵¹ Lenk [2015].

„a következő fontosabb újításokat foglalja magában:

- felállítanának egy nyilvános Befektetési Bírósági Rendszert, mely egy első fokú Bíróságból és egy Fellebbviteli Bíróságból állna;
- az ítéleteket nyilvánosan kinevezett, magasan képzett bírák hoznák meg, mely képzettség összehasonlítható az olyan állandó nemzetközi bíróságok által megköveteltekkel, mint például a hágai Nemzetközi Bíróság vagy a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) Fellebbviteli Testülete;
- az új Fellebbviteli Bíróság hasonló elvek alapján működne, mint a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) Fellebbviteli Testülete;
- azon ügyek körét, melyekkel a befektetők a Bírósághoz fordulhatnak, pontosan meghatároznák, és korlátoznák olyan ügyekre, mint a nemi, faji, vallási vagy nemzetiségi alapon történő célzott hátrányos megkülönböztetés, a kártalanítás nélküli kisajátítás vagy az igazságszolgáltatás megtagadása;
- a kormányok szabályozási jogát megőriznék és garantálnák a kereskedelmi és befektetési egyezmények rendelkezéseinek keretében.”⁵²

3.2. Bírálókat

A következőkben megpróbálom összegezni a rendszert ért legfontosabb kritikákat. Központi érvként az vetődik fel, hogy

„mind az Egyesült Államok, mind az EU rendkívül fejlett és hatékony jogállami jogrendszerrel rendelkezik. Nincs arra vonatkozó bizonyíték, hogy a befektetők valaha is híján lettek volna a megfelelő jogi védelemnek ezekben az államokban. Az Egyesült Államok és a régi uniós tagállamok nem kötöttek bilaterális befektetési szerződéseket, az amerikai és az európai befektetők még így is az egymás gazdaságában megjelenő külföldi tőkebefektetés több mint felét alkotják. Mindez azt mutatja, hogy a befektetők láthatóan elégedettek az atlanti térség két oldalán fennálló jogállamisággal.”⁵³

Jelen írás szerzője mindazonáltal igencsak szkeptikus e kijelentések valóságtartalmát illetően. Az utóbbi években a belső piac keretrendszere egész Európában

⁵² Commission proposes new Investment Court System for TTIP and other EU trade and investment negotiations. Letölthető: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-5651_en.htm.

⁵³ Gerstetter–Meyer-Ohlendorf [2013], 4. o.

ingataggá vált.⁵⁴ Számos országban, többek között Magyarországon is létrejött egy intézményesített rendszer, mely nyíltan diszkriminálja a külföldi befektetőket, az unió válasza pedig csak részben jelentettek megoldást erre a problémára – bizonyos esetekben nem sikerült megfelelő megoldásokat találni az 5-6 évvel ezelőtt felvetett ügyekre.⁵⁵ Az ilyen típusú esetek száma nőtt,⁵⁶ csakúgy, mint a Beruházási Viták Rendezésének Nemzetközi Központja (International Centre for Settlement of Investment Disputes, ICSID) előtt Magyarországgal összefüggő ügyek száma (14 eljárás zajlott/zajlik le a közelmúltban).⁵⁷ Az Egyesült Államok ráadásul megtiltotta a Nemzeti Adó- és Vámhivatal vezetőjének, *Vida Ildikónak*, hogy az ország területe lépjen, mivel (állításuk szerint) korrupciós ügyekben volt érintett, ami kedvezőtlen hatást gyakorolt a helyi étolajpiacon tevékenykedő amerikai vállalatokra. Amennyiben ehhez hasonló diszkriminatív lépések jogszabályokban intézményesítésre kerülnek, a hazai bíróságok jó eséllyel nem fognak nemzetközi egyezményeket alkalmazni, az állam szuverenitását pedig úgy fogják értelmezni, mintha az visszavonásra került volna. Ahogy a populizmus az EU-n belül növekszik, megvan annak az esélye, hogy számos ország ebbe az irányba mozdul el.

A fentiekre ugyanakkor lehet mondani, hogy ezek csupán az Egyesült Államok szempontjából fontos érvek a speciális bírói rendszer érdekében. Európai nézőpont-

⁵⁴ *Hojnik* [2012].

⁵⁵ *Ziegler* [2012]; *Ziegler* [2015].

⁵⁶ Az effajta lépéseknek talán egyik legjobb példája, hogy a kormány nyíltan kifejtette, a külföldi bankoknak el kellene hagyniuk az országot, továbbá a bankokra vonatkozó különleges adókat is bevezetett. A Magyar Nemzeti Bank elnöke (a korábbi pénzügyminiszter) szintén bejelentette, hogy véleménye szerint négy nagyobb banknak el kellene hagynia az országot 15 éven belül. Néhány egyéb esetre nézve lásd: Case C-385/12: Judgment of the Court (Grand Chamber) of 5 February 2014 (request for a preliminary ruling from the Székesfehérvári Törvényszék – Hungary), *Hervis Sport- és Divatkereskedelmi Kft. v Nemzeti Adó- és Vámhivatal Közép-dunántúli Regionális Adó Főigazgatósága*. OJ C 93, 29.3.2014, 10. o.; Internal Market: the Commission has brought Hungary before the Court of Justice to contest restrictive conditions on the issue of luncheon vouchers and other benefits in kind. Letölthető: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-578_en.htm; Commission opens new infringement procedure against Hungary. Letölthető: <http://freehungary.hu/index.php/56-hirek/2832-commission-opens-new-infringement-procedure-against-hungary>; State aid: Commission opens two in-depth investigations into Hungary's food chain inspection fee and tax on tobacco sales. IP/15/5375. Letölthető: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-5375_en.htm; http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-578_en.htm?locale=FR; Commission opens infringement procedure against Hungary on rights of cross-border investors to use agricultural land. Letölthető: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-1152_en.htm; http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-4598_en.htm; letölthető: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-589_en.htm; http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-293_en.htm; <http://hungarytoday.hu/cikk/ec-launches-infringement-procedure-hungary-palinka-tax-rules-28300>.

⁵⁷ Hungary as respondent State. Letölthető: <http://investmentpolicyhub.unctad.org/ISDS/CountryCases/94?partyRole=2>.

ból szemlélve kulcsfontosságú tényezőnek az számít, hogy az EU-ban bejegyzett cégek vagy ezek amerikai leányvállalatai támaszkodhatnak-e a TTIP-re az amerikai bíróságok előtt. A legfőbb kérdés így az, hogy vajon a bíróságok alkalmazhatnak-e egy olyan egyezményt, mint a TTIP, az ISDS rendszere nélkül. Fontos tudni: a nemzetközi egyezmények alkalmazása igencsak problematikus az Egyesült Államokban, részben az állami-szövetségi szintek létezése, részben az egyezmények alkalmazása iránti ellenséges érzület miatt. *Jan Kleinheisterkamp* állítása szerint nincs arra vonatkozó bizonyíték, hogy ez így lenne a TTIP tekintetében, annak ellenére, hogy a Bizottság hivatkozott néhány esetre, melyek ennek az ellenkezőjét igazolják.⁵⁸ Ráadásul az Egyesült Államokban folyó Medellín-ügy kapcsán kifejtésre került, hogy

„[...] még abban az esetben is, amikor a szerződések közvetlenül alkalmazandóak – abban az értelemben, hogy szövetségi jogot hoznak létre –, az alapvető vélelem szerint a nemzetközi egyezmények – azok is, amelyek a magánszemélyeket közvetlenül valamifajta előnyben részesítik – általában nem hoznak létre jogosultságokat és nem biztosítanak kellő jogalapot a hazai bíróságokon.”⁵⁹

Saadia M. Pekkanen megfogalmazásában:

„a területi-demokratikus elv közelebb kerül a spektrum nacionalista ítélkezési gyakorlatot felmutató végéhez, nem azért, mert a bírák vagy döntéshozók minden esetben annyira következetesen és militánsan ideológiavezéltek lennének az elköteleződéseiket illetően [...]”, hanem inkább amiatt, mert „a bírák idegenkednek a nemzetközi jogra való hivatkozástól, annak alkalmazásától és egyáltalán, az azzal való túsától, mely tény abból ered, hogy a nemzetközi jog fizikailag „külső” maradt a nemzeti területhez képest, ráadásul a nemzeti jogot létrehozó, transzparens demokratikus (jogalkotási) eljárásokkal szemben nem elszámoltatható – utóbbi két elem miatt a

⁵⁸ *Kleinheisterkamp* [2014], *Van Harten* [2015], 29. o.

⁵⁹ A Medellín-ítélet (3. számú lábjegyzet) a következő restatementre hivatkozik: 2nd Restatement (Third) of Foreign Relations Law of the United States §907, Comment a, p. 395 (1986). Azt is hozzáteszi, hogy „következésképpen számos Fellebbviteli Bíróság azt vélelmezte, hogy a szerződések nem hoznak létre magánjogi szempontból kikényszeríthető jogokat ellenkező értelmű, pontos nyelvezet hiányában. Lásd: *United States v. Emuegbunam*, 268 F. 3d 377, 389 (CA6 2001); *United States v. Jimenez Nava*, 243 F. 3d 192, 195 (CA5 2001); *United States v. Li*, 206 F. 3d 56, 60–61 (CA1 2000) (*en banc*); *Goldstar (Panama) S. A. v. United States*, 967 F. 2d 965, 968 (CA4 1992); *Canadian Transp. Co. v. United States*, 663 F. 2d 1081, 1092 (CAD 1980); *Mannington Mills, Inc. v. Congoleum Corp.*, 595 F. 2d 1287, 1298 (CA3 1979).”

*nemzetközi jog kevésbé lesz elfogadható a bíróságok számára, melyek hozzá vannak szokva a helyi alkotmányos és politikai rendszerhez.*⁶⁰

Az Egyesült Államok excecionalizmusa észrevehető azon tény ismeretében is, hogy az ország számos fenntartást, értelmezést és nyilatkozatot (*reservations, understandings and declarations – RUDs*) alkalmaz, melyek biztosítják, hogy az általuk kötött megállapodások ne legyenek közvetlenül alkalmazandók (és ne legyenek közvetlen hatályuk) – ez egyébként az emberi jogok területén a legelterjedtebb technika.⁶¹

Ráadásul – ahogy *Gráinne de Búrca* kimutatta⁶² – még a Legfelsőbb Bíróság is erősen szkeptikus hozzáállással rendelkezik a nemzetközi szerződések alkalmazhatósága vonatkozásában.⁶³ Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága 15 esetben foglalkozott nemzetközi szerződésekkel 2002 és 2012 között.⁶⁴ Ezek közül 2 esetben szembesült a szerződések közvetlen alkalmazandóságának problematikájával, és mindkét esetben megtagadta a közvetlen alkalmazást. Az Egyesült Államokban a NAFTA sem közvetlenül alkalmazandó (csakúgy, mint a GATT vagy WTO-egyezmények Európában).⁶⁵ Ehhez képest úgy tűnik, hogy a befektetési egyezmények többségükben már közvetlenül alkalmazandók.⁶⁶ Mindezen tények az amerikai bíróságok arra vonatkozó ellenállását bizonyítják, hogy külföldi jogot alkalmazzanak. Az ISDS megoldást nyújthatna erre a problémára (még abban az esetben is, ha az alternatív bírósági ítéletek kikényszeríthetősége néha problematikus lehet az USA-ban).⁶⁷ Összefoglalva tehát el kell ismernünk, hogy a rendes bíróságok bizony megakadályozhatják a TTIP kikényszerítését, és a Legfelsőbb Bíróság sem jobb ebben a tekintetben.

A TTIP és az IDSD ellenzői Európában azt is hangoztatják, hogy a TTIP megkötése esetén a fogyasztók elvesztenék védelmüket a befektetőkkel szemben, és egy ilyen rendszer a fogyasztókat a vállalkozásokkal szemben kedvezőtlen helyzetbe hozná. Ez az érv sem állja meg a helyét, tekintve hogy a fogyasztók beperelhetnék a befektetőket a nemzeti bíróságok előtt, csakúgy, mint ahogyan ezt jelenleg is te-

⁶⁰ Pekkanen [é. n.].

⁶¹ Goldsmith [1998], Bradley–Goldsmith [2000]; Bradley [2010], Mark [2009] Ray [2003].

⁶² de Búrca [2014].

⁶³ Uo., 11. o.

⁶⁴ Uo., 19. o.

⁶⁵ Errico [2011], 179–392. o.

⁶⁶ Yimer et al. [2011], 54. o.

⁶⁷ King & Spalding, Recent Decisions Illustrate Disagreement Among U.S. Courts in Enforcing ICSID Awards. August 19, 2015. Letölthető: <http://www.kslaw.com/imageserver/KSPublic/library/publication/ca081915b.pdf>.

hetik, illetve a fogyasztóvédelmi hatóságokhoz a jövőben is fordulhatnak. Ez azt jelenti, hogy jogaik nem sérülnének abból kifolyólag, hogy az egyezmény az állam és a vállalkozások vitáira külön eljárási intézményt alkalmazna. E tekintetben már más kérdés, hogy a TTIP kiterjed-e alacsonyabb védelmi szintet biztosító fogyasztói normák elfogadására (azaz az anyagi jog módosítására): utóbbi valóban káros lehet – ennek a kérdésnek azonban nincs köze az eljárási ügyekhez.

Azt is rendszeresen hangoztatják, hogy a legtöbb esetben a befektetők nyerik az ügyeket a befektetők és az állam közötti vitákban ítélező választott bíróságok előtt. Mindazonáltal az ICSID statisztikáiban való kutatás alapján belátható, hogy ez az állítás nem igaz. A befektetők részéről benyújtott keresetek mintegy 45%-a kerül jóváhagyásra, és közel 30%-át találták megalapozatlannak.⁶⁸ Az uniós tagországokat illetően,

„az ICSID különleges adatai [...] az uniós tagországok ellen indított jogvitákkal kapcsolatos alábbi számokat mutatják:

- *Az esetek 44%-ában az összes keresetet elutasították, vagy a joghatóságot megtagadták;*
- *Az esetek 36%-ában a vitát rendezték, vagy az más módon megszakadt;*
- *Az esetek 20%-ában a vita a kereseteket részben vagy egészben fenntartó ítélethez vezetett.*”⁶⁹

Ez esetben tehát még alacsonyabb ez az arány. Ráadásul, még abban az esetben is, ha ez az arány más lenne, alapvetően demagóg érv azt sugallni, hogy a sikeres keresetek nagyobb száma szükségszerűen és kizárólag az elfogult bírák⁷⁰ tevékenységének az eredménye. Ehhez nagyon hasonlít az a médiában rendszeresen megjelenő állítás, mely szerint amiatt, mert a választott bírák jól keresnek, elfogultak lehetnek. Utóbbi meglehetősen demagóg kijelentés, és a nemzetközi döntőbíráskodás ismeretének alapvető hiányosságát mutatja. Az viszont valós problémák forrása lehet, ha ugyanazon személyeknek megengedjük, hogy egy bizonyos fórumon hol ügyvédek, hol (más ügyekben) választott bírók legyenek. E kérdést a TTIP kapcsán egyrészt úgy szabályozták, hogy a kezdeti tervekkel ellentétben egy olyan állandó bírói fórumot hoznak létre, melyben 15 bíró volna, melyek közül ötöt az EU, ötöt

⁶⁸ The ICSID Caseload – Statistics. Letölthető: <https://icsid.worldbank.org/apps/ICSIDWEB/icsiddocs/Pages/ICSID-Caseload-Statistics.aspx>.

⁶⁹ Investor-to-State Dispute Settlement (ISDS). Some facts and figures. Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/january/tradoc_153046.pdf.

⁷⁰ Investor-state dispute settlement. The arbitration game. Governments are souring on treaties to protect foreign investor. *The Economist*, Letölthető: <http://www.economist.com/news/finance-and-economics/21623756-governments-are-souring-treaties-protect-foreign-investors-arbitration>.

az Egyesült Államok és ötöt harmadik államok delegálnának. Köztük az ügyelosztás randomszerűen történne. Másrészt a korábbi kissé ködös etikai követelményeken⁷¹ túl a Bizottság vonatkozó javaslata rendkívül szigorú (szokatlanul szigorú) követelményeket támaszt: kizárja a bírát minden hasonló befektetvédelmi vitában történő eljárásból, illetve tanácsadásból (lásd a Bizottság javaslatának 11. cikk 1. bekezdését), akár tagállami bíróságok előtt is.⁷² A CETA-ban is található hasonló szigorú szabály (1. a 8.30. cikket),⁷³ ám a helyi bíróságok (under domestic law) kitétel nélkül.

3.3. Az ISDS „enyhébb” verziója

A fentiek alapján megállapítható, a valódi kérdés az, vajon a befektetőket hogyan lehet hatékonyan megvédeni a kormányok önkényeskedéseivel szemben. A kompromisszum egyik megoldása lehetne, ha elismernék az államok befolyását az ISDS felett azáltal, hogy engedélyeznék a rendes bíróságok számára az ítéletek felülvizsgálatát. A német kormány egy ehhez hasonló megoldást javasolt. Mindazonáltal jelen cikk szerzője erőteljesen ellenezné e megoldást. Ahogyan Brower és Blanchard fogalmazott:

„a befektetési ügyekkel foglalkozó választott bírászkodás reformjára irányuló újabb javaslatok, melyek növelnék az államok politikai ellenőrzését a választott bírósági eljárás felett, aláásnák a befektetési ügyekkel kapcsolatos választott bírászkodás, mint egy külföldi befektető és a fogadó állam közötti vita megoldásának, egy semleges eljárásnak a hitelességét. Annak engedélyezése, hogy az államok beavatkozzanak a választott bírósági döntéshozatalba egy vita kapcsán, gyengítené a külföldi befektetők védelmének rendszerét, melynek célja, hogy ösztönözze a nemzetközi tőkeáramlásokat és elősegítse a gazdasági fejlődést. Ráadásul a befektetési szerződések és a választott bírászkodás elleni, átpolitizált kritikák sokkal inkább érzelmeken alapulnak, mintsem valós tényeken.”⁷⁴

Ez a megoldás tehát hosszas pereskedésre kényszerítené a vállalkozásokat, és ezt a folyamatot a kormányok egyfajta taktikaként használhatnák fel, amelynek eredményeképp a vállalkozásoknak akár el is kellene hagyniuk egy országot.

⁷¹ Letölthető: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-15-5652_en.htm

⁷² Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/september/tradoc_153807.pdf

⁷³ Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/february/tradoc_154329.pdf

⁷⁴ Brower–Blanchard [2014], 50. o.

3.4. Előzetes megállapítások

Amikor a TTIP bírósági rendszeréről beszélünk, kétségeink támadhatnak afelől, hogy a tiltakozók bizalma kormányaik felé biztosan megérdemeltebb-e, mint azon független szakemberekből álló nemzetközi bíróságokba vetett bizalom, melyek szakmai alapon döntenek esetek százaiban világszerte. Ha a TTIP veszélyt rejt magában, akkor e veszély nem a független bírósági rendszer, hanem más rendelkezések kapcsán merül fel. Ilyenek lehetnek például a környezetre vagy a fogyasztói szabályokra vonatkozó rendelkezések vagy az egyezmény szegényebb tagállamokra gyakorolt gazdasági hatása is.

Mindazonáltal az ISDS alkalmazása sértheti az Európai Unió Bíróságának a függetlenségét. Az EU-nak az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez⁷⁵ való csatlakozása vonatkozásában az Európai Unió Bírósága arra hivatkozott, hogy az uniós bírói hatalom kvázi „kiszervezése” az EU elsődleges jogforrásaiba ütközik. A TTIP tekintetében hasonló probléma adódhat. Utóbbi egyik oka lehet annak, hogy a Bizottság azt javasolta, az egyezményt vegyes hatáskörben, a tagállamokkal együtt fogadják el (csakúgy, mint az ENSZ tengerjogi egyezményét vagy a WTO-megállapodást): kizárólag a tagállamok jogosultak új bíróság kiválasztására, mely felettük ítélkezne, az EU-nak pedig ebben a tekintetben nincsen önálló hatásköre, vagy legalábbis vitatható, hogy ilyennel rendelkezne-e. Ezt a problémát orvosolhatná néhány technikai rendelkezés, melyek felhatalmaznák az Európai Unió Bíróságát, hogy az elsőként döntsön arról, vajon a döntés tagállami vagy uniós hatáskörbe tartozik-e, amint azt a CETA esetében is teszik.⁷⁶ Meg kell említenünk, hogy néhány kritikus elkezdett ugyanezen érvrendszer (a bírósági rendszer „kiszervezése”) kapcsán egy a közelmúltban az USA által megkötött, a TTIP-hez hasonló megállapodás (Transzpacifikus Partnerség, „TPP”) alkotmányellenességéről írni, mely egyezmény hasonló alapokon nyugszik.⁷⁷

⁷⁵ Opinion 2/13 OF THE COURT (Full Court), 18 December 2014. ECLI:EU:C:2014:2454.

⁷⁶ Letölthető: https://polcms.secure.europarl.europa.eu/cmsdata/upload/49daf369-5480-40d7-aa8d-df745c4ff98c/SJ-0259-16_legal_opinion.pdf, point 81.

⁷⁷ Is the Trans-Pacific Partnership Unconstitutional? Letölthető: <http://www.theatlantic.com/politics/archive/2015/06/tpp-isds-constitution/396389/>.

4. Környezet és fenntartható fejlődés

Amint az korábban már említésre került, az EU és az Egyesült Államok már 1999-ben létrehozta a Transzatlanti Környezetvédelmi Párbeszédet („TAED”) azzal a céllal, hogy megvitassanak egyes környezetvédelemmel kapcsolatos kérdéseket. A párbeszéd röviddel ezt követően felfüggesztésre került, mert az Egyesült Államok kormánya nem teljesítette a rá eső finanszírozási kötelezettséget 2000-ben.⁷⁸ Később elindították az EU és az USA közötti Magas Szintű Párbeszédet a Klímaváltozásról, a Tiszta Energiáról és a Fenntartható Fejlődésről 2006-ban, és számos értekezletet tartottak 2006 és 2008 között, azonban 2009-ben felfüggesztették ennek a párbeszédnek a működését is.

A környezetvédelem kérdése az elsődleges uniós jogforrásokban is szabályozásra került, melynek alapjául az EUMSZ 191. cikke szolgál. Utóbbi cikket a kereskedelmi kérdések tekintetében is alkalmazni kell. E cikk kiemeli, hogy az EU környezetpolitikájának hozzá kell járulnia a környezet minőségének megőrzéséhez, védelméhez és fejlesztéséhez, az emberi egészség védelméhez, a természeti erőforrások körültekintő és észszerű felhasználásához, csakúgy mint olyan intézkedések bevezetéséhez, melyek segítségével kezelhetőek a regionális és világméretű környezeti kihívások. Azt is kimondja, hogy az uniós politikának tekintettel kell lennie az unió különböző régióiban előforduló különbségekre. Ezen alapokon nyugodva jelentős joganyag jött létre az elmúlt évtizedekben.⁷⁹

Az EU-nak meg kell védenie saját környezetvédelmi normáit egyéb területeken is: ebben az értelemben a belső piaci szabályok, a tagállami szabályok és a nemzetközi egyezmények kölcsönhatásban állnak egymással, köztük akár kollízió is fennállhat, melyet általában explicit környezetvédelmi szabály megléte esetén a környezet védelmét figyelembe véve kell feloldani.⁸⁰ Alább a legfontosabb környezettel kapcsolatos problémákat vizsgáljuk a TTIP vonatkozásában.

⁷⁸ Transatlantic Environment Dialogue suspended. Letölthető: <http://www.euractiv.com/section/climate-environment/news/transatlantic-environment-dialogue-suspended/>.

⁷⁹ Jans–Vedder [2012].

⁸⁰ Durán–Morgera [2012], 13. o.

4.1. Környezetvédelem és a külföldi befektetők

A médiában megjelenő állítások szerint (lásd később), a TTIP elfogadása esetén az államoknak kártérítést kellene fizetniük egy-egy a külföldi vállalkozásokat negatívan érintő környezetvédelmi intézkedés bevezetése miatt. A kritikusok számos példát hoznak ehhez hasonló esetekre.⁸¹ A Vattenfall I. és a Vattenfall II. esetekben⁸² például Németország felelősségének kérdése vetődött fel. Németország egy új jogszabályt fogadott el egy Hamburg-Moorburgban felépítendő, széntüzelésű erőmű engedélyezése kapcsán: a német államnak módosítania kellett saját szigorúbb előírásait, és ezáltal egy megengedőbb környezetvédelmi szabályozást hozott létre, hogy elkerülje a kártérítést. A Vattenfall II.-ügyben Németország úgy döntött, hogy 2022-re megszünteti atomerőműveit.⁸³ A Vattenfall cég 3,7 milliárd eurós kártérítést követelt, mert a változás hatással volt az Európai Energia Chartára, csakúgy mint egy a befektetők védelmét célzó nemzetközi egyezményre: az eset elbírálása jelenleg is folyamatban van. Mindazonáltal a hatályos esetjog ellentmondásos. Számos ügyben,⁸⁴ mint például a Santa Elena kontra Costa Rica-ügyben⁸⁵ az államoknak kártérítést kellett fizetniük tevékenységük eredményeként. A Metalclad kontra Mexico-ügyben⁸⁶ a Mexikói államnak egy helyi döntés miatt kellett fizetnie, mely arra irányult, hogy bezárjanak egy vállalat tulajdonában álló ártalmas ipari hulladéklerakó helyet, melyet a szövetségi kormány támogatott. Sok egyéb ügyet említhetnénk, melyekben az államokat kártérítés megfizetésére kötelezték.⁸⁷

Az egyik legutóbbi, a Philip Morris és Ausztrália között folyó, a dohánytermékekre vonatkozó egyszerű csomagolási követelmények tárgyában zajló ügyben az ítélet az alábbi indoklást tartalmazta:

„a Bíróság megállapítása szerint a testületnek nem volt más választása, mint azon következtetés levonása, hogy a választott bíráskodás a joggal való visszaélés esetét valósította meg, minthogy a felperes szerkezetátalakításának

⁸¹ Gerstetter–Meyer-Ohlendorf [2013], 11. o.; Bernasconi-Osterwalder–Johnson [2010].

⁸² Bernasconi-Osterwalder–Hoffman [2012].

⁸³ Bernasconi-Osterwalder–Brauch [2014].

⁸⁴ Gerstetter–Meyer-Ohlendorf [2013], 11. o.

⁸⁵ ICSID Case No. ARB/96/1 Santa Elena v. Costa Rica. Compañía Del Desarrollo De Santa Elena, S.A. And The Republic Of Costa Rica. Letölthető: http://www.italaw.com/documents/santaelena_award.pdf.

⁸⁶ ICSID Case No. ARB(AF)/97/1 Metalclad Corporation v The United Mexican States. Letölthető: <http://www.italaw.com/documents/MetalcladAward-English.pdf>.

⁸⁷ Gerstetter–Meyer-Ohlendorf [2013]. Lásd még: <http://www.elstel.org/ISDS.html.en>, illetve http://www.foeeurope.org/sites/default/files/foee_factsheet_isds_oct13.pdf (7. o.).

*elsődleges célja leginkább a védelem megszerzése volt [...], melynek következtében a vita a Felperes által nem pusztán ésszerű módon előrelátható, hanem ténylegesen előre látott volt.*⁸⁸

Más ügyekben, mint például a Methanex kontra Egyesült Államok⁸⁹ vagy a Glamis Gold Ltd. kontra Egyesült Államok,⁹⁰ a bíróságok megállapították, hogy nem szükséges kártérítést fizetni.

A környezeti szabályok és az ISDS együttes alkalmazása különösen heves kritikák alapjául szolgált. Néhányan azt állítják, hogy az ISDS-sel kapcsolatos szabályoknak az egyezménybe való beépítése

*„a TTIP kapcsán nem jelentené automatikusan azt, hogy az Egyesült Államok és az EU képtelen lenne környezettel kapcsolatos intézkedések elfogadására a jövőben, vagy hogy kártérítést kellene fizetnie minden olyan esetben, amikor így tesz; mindazonáltal az ISDS-sel kapcsolatos eljárások kimenetele meglehetősen kiszámíthatatlan – az általunk elérhető eset-jog nem következetes. Bizonyos ítéletek erősen korlátozzák a kormányok szabályozási szabadságát. Mindezen bizonytalanságok jelentős kockázatot képeznek, melyet súlyosbít az a tény, hogy a befektetéshez kapcsolódó előírásokat a bírák hajlamosak tágan értelmezni az ISDS-sel összefüggő bírósági eljárások során.”*⁹¹

Mindemellett egymással ellentétes nézetekkel állunk szemben e probléma kapcsán. Brower és Blanchar véleménye szerint

„a bírálatok nagy része azon eshetőségre összpontosít, mely szerint a befektetők és az államok között folyó választott bírászkodás meggátolhatná az Államokat a legitim, környezettel kapcsolatos szabályozás törvénybe iktatásában. Ennek ellenére azok a választott bírósági ítéletek, melyek a környezettel kapcsolatos ügyekre irányulnak, a környezetpolitika nagyfokú tiszteletben tartását bizonyítják. A kritikusok állításaival ellentétben a bilaterális befektetési szerződések (bilateral investment treaties – BITs) nem jogosítják fel a befektetőket egy fogadó állam perbe fogására minden olyan esetben, amikor egy befektetés pusztán „összeütközésben áll valamivel”,

⁸⁸ Kofman–Williams [2015].

⁸⁹ Methanex Corporation v. USA. Letölthető: <http://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0529.pdf>.

⁹⁰ ICSID Case No Glamis Gold Ltd vs. United States. Letölthető: <http://www.state.gov/documents/organization/125798.pdf>.

⁹¹ Obadia [2009], 4. o.

továbbá nem hatalmazzák fel őket kártérítés követelésére olyan esetekben, amikor egy kormányzat által kezdeményezett változtatás csökkenti a befektetők vagyontárgyainak értékét. Ehelyett egy tipikus befektetési szerződés garantálja, hogy a fogadó állam nem fogja hátrányban részesíteni a külföldi befektetőket és azok befektetéseit, igazságosan és méltányosan fog eljárni velük szemben, tartózkodni fog a kártérítés nélküli kisajátítástól, valamint teljes körű védelmet és biztonságot fog nyújtani. Mindezen garanciák távol esnek azon ígérettől, hogy az állam nem fogja megváltoztatni a jogszabályokat, vagy szabályozni a környezetvédelmet.”⁹²

Azt is hangoztatják, hogy azon esetek többségében, melyekben a bíróságok az államot mondták ki felelősnek, a környezettel kapcsolatos ésszerű magyarázatok csupán ürügyül szolgáltak, és az államok vagy jóhiszeműségbe ütközően jártak el, és/vagy a kormányok a nemzeti jog egyes rendelkezéseit is megsértették.⁹³

4.2. Az erős garanciák iránt mutatkozó igény

A hivatalos állásfoglalás⁹⁴ és egy a kereskedelemmel, valamint a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos kiszivárogtatott tervezet⁹⁵ szerint jelenleg úgy tűnik, hogy a TTIP magában foglalna néhány általános rendelkezést, melyek az államok környezetvédelemhez kapcsolódó jogait érintenék, továbbá módosítanák azok szabályait. A kereskedelemmel és a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos kiszivárogtatott I. szakasz 3. cikke megállapítja, hogy

„a Felek elismerik minden egyes Fél ahhoz fűződő jogát, hogy meghatározzák saját politikájukat és prioritásaikat a fenntartható fejlődéssel kapcsolatban, hogy megszabják és szabályozzák a belföldi munka- és környezetvéde-

⁹² Brower–Blanchar [2014], 53. o.

⁹³ „A befektetési ügyekkel foglalkozó bíróságok az Államokat mindössze három esetben találták felelősnek az ürügyül szolgáló, környezettel kapcsolatos intézkedések tekintetében, továbbá mindegyik ügyben arra a következtetésre jutott a bíróság, hogy a bizonyítékok alapján az állítólagosan a környezettel kapcsolatos tevékenységet illetően nem jóhiszeműen, illetve nem a belföldi jogszabályokkal összhangban jártak el”, 55. o.

⁹⁴ Transatlantic Trade and Investment Partnership – Trade in services, investment and e-commerce – Chapter II – Investment. Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/september/tradoc_153807.pdf.

⁹⁵ European Commission Brussels, 29 September 2015 Trade 34/2015 Note for the attention of the Trade Policy Committee Subject: TTIP – Draft EU textual proposal for a Chapter on Trade and Sustainable Development. Letölthető: <https://www.scribd.com/doc/286658269/EU-SD-Proposal-TTIP>.

lem szintjét, továbbá hogy ennek megfelelően elfogadják vagy módosítsák a vonatkozó irányelveket és jogszabályokat. A szabályozáshoz fűződő jogot oly módon kell gyakorolni, hogy az ne legyen összeegyeztethetetlen azokkal a nemzetközi munkaügyi normákkal és egyezményekkel, melyekre a [Multilaterális munkaügyi normák és egyezmények című] cikk utal, valamint a környezetvédelmi egyezményekkel, melyekre a [Multilaterális környezetvédelmi kormányzás és egyezmények című] cikk hivatkozik.

2. Mindegyik Fél köteles gondoskodni arról, hogy belföldi politikái és jogszabályai magas szintű védelmet nyújtsanak, illetve arra ösztönözzenek a munkaügy és a környezetvédelem területén, továbbá arra kell törekedniük, hogy folytassák az említett politikák, jogszabályok és a háttérükben meghúzódó védelem rétegeinek fejlesztését.”

Számos kritikus megemlíti,⁹⁶ hogy e szöveg nyelvezete homályos, mely különösen akkor szembeötlő, ha összehasonlítjuk azt ugyanezen szöveg kártérítésről szóló részével, amely nem említi meg a környezettel kapcsolatos változtatásokat. A 18. cikk a következőképpen fogalmaz:

„a Felek elismerik annak helytelenségét, hogy a belföldi környezetvédelmi és munkaügyi törvények által nyújtott védelem szintjét gyengítsék vagy csökkentsék annak érdekében, hogy ösztönözzék, illetve befolyást gyakoroljanak a kereskedelemre vagy a befektetésekre.”

Egyet kell értenünk azokkal, akik azt állítják, hogy egy egyértelműbb és karakteresebb nyelvezet hasznosabb lenne az uniós tagállamok azon jogainak fenntartása szempontjából, melyek biztosítják az általuk megalkotandó környezetvédelmi szabályozások megtartását és bevezetését a környezet védelme érdekében. Ezen túlmenően is gondoskodni kellene arról, hogy az EU és az Egyesült Államok ne gyengítsék környezetvédelmi szabályaikat a befektetések ösztönzése céljából. Ellenkező esetben az egyezmény ténylegesen veszélyeztetheti az európai környezetvédelmi politikát.

4.3. Az állatok jogai

A TTIP-re vonatkozó másik főbb kritika az volt, hogy lehetővé teszi a külföldi vállalatok számára a kozmetikumok állatokon való tesztelését, holott az EUMSZ.

⁹⁶ Letölthető: https://www.foeeurope.org/sites/default/files/eu-us_trade_deal/2015/sustainable_development_proposal_analysis_261015.pdf.

11. cikke rögzíti, hogy a környezetvédelmi követelményeket be kell építeni az uniós politikákba és tevékenységekbe. Ráadásul a 13. cikk úgy fogalmaz, hogy

„az Unió mezőgazdasági, halászati, közlekedési, belső piaci, kutatási, technológiafejlesztési és űrkutatási politikáinak kialakításánál és végrehajtásánál az Unió és a tagállamok teljes mértékben figyelembe veszik az állatok mint érző lények kíméletére vonatkozó követelményeket, miközben tiszteletben tartják a tagállamok — különösen a vallási szertartásokra, kulturális hagyományokra és regionális örökségre vonatkozó – jogszabályi vagy közigazgatási rendelkezéseit és szokásait.”

Következésképpen az állatok kíméletére és jólétére vonatkozó szabályokat az uniós jog alapelveként fogadták el. Az EUMSZ. 36. cikke azt is kinyilvánítja, hogy a tagállamoknak lehetőségük van bevezetni „a behozatalra, a kivitelre vagy a tranzitárakra vonatkozó olyan tilalmakat vagy korlátozásokat, amelyeket a közérkölc, a közrend, a közbiztonság, az emberek, az állatok és növények egészségének és életének védelme [...] indokol”, továbbá azt is leszögezi, hogy ezen intézkedések mentesek a tagállamok közötti mennyiségi korlátozások bevezetésének tilalma alól. A kritikusok azt állítják, hogy a TTIP áthágja ezeket a szabályokat. A TTIP egészségügyi és növény-egészségügyi intézkedésekről (SPS) szóló tervezetének 17. cikke megállapítja, hogy „a Felek elismerik, hogy az állatok érző lények”, továbbá a következőket tartalmazza:

„a Felek vállalják, hogy az állatok kíméletére, illetve jólétére vonatkozó információkat, szaktudást és tapasztalatokat cserélnek egymással, azzal a céllal, hogy összehangolják az állatok tenyésztésével, tartásával, kezelésével, szállításával és levágásával kapcsolatos szabályozási normákat.”⁹⁷

Egyetértünk mindazon véleményekkel, melyek szerint e szöveg gyengének tűnik,⁹⁸ tekintettel arra, hogy nem szól az állatkísérletekről, ami kulcsfontosságú kérdés. Keith Taylor zöldpárti európai parlamenti képviselő a következőképpen fogalmazott a tudományos állatkísérletek korlátozására irányuló uniós irányelvvel⁹⁹

⁹⁷ Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/january/tradoc_153026.pdf.

⁹⁸ How TTIP undermines food safety and animal welfare. Institute for Agriculture and trade policy, Friends of the Earth Europe. Letölthető: http://www.foeeurope.org/sites/default/files/briefing_ttip_food_safety_feb2015.pdf.

⁹⁹ Directive 2010/63/EU of the European Parliament and of the Council of 22 September 2010 on the protection of animals used for scientific purposes Text with EEA relevance. OJ L 276, 20.10.2010, p. 33–79.

(azaz a tudományos állatkísérletek helyettesítésével, csökkentésével vagy pontosításával) kapcsolatban:

„A 2016/63/EU irányelv a tudományos célokra felhasznált állatok védelméről a világszerte létező, ilyen típusú jogszabályok közül a legfejlettebb, és kihangsúlyozza az egyesült államokbeli jogszabályok felülvizsgálatának szükségességét annak érdekében, hogy biztosítsák az állatvédelem modern szabványainak érvényesítését. Az uniós irányelv – hatókörét tekintve – tágabb hatállyal bír, mint amerikai megfelelője, ugyanis kiterjed az összes gerinces és néhány gerinctelen fajra is, míg az Egyesült Államokban a patkányok és az egerek (melyek a tudományos kutatásokban leggyakrabban használt fajok) kifejezetten ki vannak zárva a védelemből az amerikai törvények szerint. [...]

Ráadásul a 1223/2009 számú uniós rendelet megtiltja a kozmetikumok előállításánál alkalmazott állatkísérleteket az EU területén, csakúgy mint az új állatkísérletekkel kozmetikai célokra előállított szépségápolási termékek árusítását Európán belül 2013. március 11. után.”¹⁰⁰

A Bizottság közétett néhány e kérdéskörrel kapcsolatos kiegészítő dokumentumot.¹⁰¹ Az észrevételek szerint az EU célja „az állatkísérletek alternatív módszereinek kidolgozása tekintetében megvalósítandó egyetértés, és az állatkísérletek folyamatos kivezetésének szorgalmazása világszerte.”¹⁰² Az is rögzítésre került, hogy az EU törekszik az eltérő követelmények csökkentésére, ami szintén hasznos lehet, mert

„a kozmetikai termékek szélesebb választéka állna rendelkezésre a fogyasztók számára, a kísérletek hatékonyabbak lennének, továbbá a kozmetikumokkal összefüggő szabályozások és gyakorlatok nemzetközi összehangolása is számottevő mértékű lenne.”

Mindezt „olyan közpolitikai érdek, amit az egészség vagy az állatok jólétének és védelmének veszélyeztetése nélkül”¹⁰³ valósítanák meg. A szöveg megemlíti tovább-

¹⁰⁰ Letölthető: <http://www.keithtaylormep.org.uk/wp-content/uploads/TTIP-and-the-Use-of-Animals-in-Testing-and-Research-FINAL.pdf>.

¹⁰¹ Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/january/tradoc_153006.4.2%20Cosmetics.pdf, valamint http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2014/may/tradoc_152470.pdf.

¹⁰² Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/january/tradoc_153006.4.2%20Cosmetics.pdf.

¹⁰³ Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2014/may/tradoc_152470.pdf.

bá, hogy „mindkét Fél egyetértésre juthatna az állatkísérletek kiváltása érdekében alkalmazandó alternatív eljárások kifejlesztésének további előmozdítását illetően”.¹⁰⁴

4.4. Előzetes megállapítások

Annak ellenére, hogy a környezetvédelemre irányuló erőfeszítések mögött meghúzódó tiszteletre méltó célok elfogadhatóak, úgy tűnik, homályosan vannak megszövegezve ahhoz képest, hogy fontos lenne a fentebb említett esetekben is a környezet védelmének érvényesítése. Úgy tűnik továbbá, hogy a legfontosabb kérdésekre vonatkozó szabályok hiányoznak a szövegből. Természetesen ez a probléma orvosolható az egyezmény végső változatában.

5. Szabályozási együttműködés és fogyasztói normák

5.1. Általános háttér

A fogyasztóvédelem biztos háttérrel rendelkezik az elsődleges uniós jogforrásokban, továbbá terjedelmes joganyag épült az elsődleges jogforrások vonatkozó rendelkezéseire. Az EUMSZ. 114. cikk (3) bekezdése kimondja, hogy

„a Bizottság az (1) bekezdésben előirányzott, az egészségügyre, a biztonságra, a környezetvédelemre és a fogyasztóvédelemre vonatkozó javaslataiban a védelem magas szintjét veszi alapul, különös figyelemmel a tudományos tényeken alapuló új fejleményekre. Az Európai Parlament és a Tanács saját hatáskörén belül szintén törekszik e célkitűzés megvalósítására.”

A 169. cikk hangsúlyozza azt is, hogy

„A fogyasztói érdekek érvényesülésének előmozdítása és a fogyasztóvédelem magas szintjének biztosítása érdekében az Unió hozzájárul a fogyasztók egészségének, biztonságának és gazdasági érdekeinek védelméhez, valamint a tájékoztatáshoz, oktatáshoz és az érdekeik védelmét célzó önszerveződéshez való jogaik megerősítéséhez.”

¹⁰⁴ Lásd utóbbi 2.3. pontját.

Hiába eltérő terület, az uniós kereskedelempolitikának összhangban kell lennie e rendelkezésekkel. Ráadásul az Európai Unió Alapjogi Chartájának 38. cikke is kimondja, hogy az uniós „politikák magas szintű fogyasztóvédelmet biztosítanak”.

Az EU és az Egyesült Államok már 1998-ban megkezdte a fogyasztói kérdésekkel kapcsolatos párbeszédet: a Transzatlanti Fogyasztói Párbeszédet (TACD),¹⁰⁵ mely a fogyasztói szervezetek közötti csomópontként szolgál az atlanti térség mindkét oldalán felmerülő politikai kérdések megvitatása céljából. A TACD rendszeresen ad ki nyilatkozatokat, leveleket, ajánlásokat, és fogalmaz meg kritikát az általa fontosnak tartott kérdésekkel kapcsolatban. E kérdések a témák széles spektrumát fedik le, mint például a génmódosítással létrehozott szervezetek (GMO-k), az elektronikus kereskedelem, az adatvédelem, a szellemi tulajdon, a tisztességes kereskedelem és a gyógyszerek kérdésköreit. A legfontosabb téma ebben a tekintetben a szabályozás-együttműködés (*regulatory cooperation*), azaz a különböző szabványok összehangolása EU és az Egyesült Államok között. Az EU és az USA már 1998-ban megkötötte a Kölcsönös Elismerési Megállapodást (*Mutual Recognition Agreement* – MRA).¹⁰⁶ Később elfogadták a Szabályozási Együttműködés tervét 2002-ben, mely már 2005-re kiegészítette 16 szektorral az együttműködést.¹⁰⁷ 2007-ben megalapították a Transzatlanti Gazdasági Tanácsot (TEC), melynek célja az összehangolás továbbfejlesztése volt. Erre az időre az amerikai Élelmiszer-biztonsági és Gyógyszerészeti Hivatal (FDA) már több mint ezer alkalommal kommunikált európai társszerveivel évente szabályozási kérdésekben.¹⁰⁸ 2012-ben *Barack Obama* kormányrendeletet bocsátott ki a további együttműködés megvalósítása érdekében.¹⁰⁹ A TTIP szempontjából ezen együttműködés azt jelenti, hogy az EU és az USA több területre kiterjedően próbál meg közös szabványokat elfogadni (beleértve a fogyasztási cikkeket), mint korábban. A Bizottság szerint ezek a szabványok technikai akadályokat eredményeznek a kereskedelemben, és ezáltal károsítják a kereskedelmet olyan szektorokban, mint az áruk és szolgáltatások, a gépjárműipar vagy a gyógyszeripar ágazatai: ha egy európai vállalat el szeretne adni árucikkeket az Egyesült Államokban, abban az esetben a szabványok közötti eltérések komoly költségeket eredményezhetnek. E szabványok lehetnek technikai és egészségügyi

¹⁰⁵ Letölthető: http://tacd.org/?option=com_frontpage&Itemid=1.

¹⁰⁶ *Chase–Pelkmans* [2015], 8. o.; *Ahearn* [2009].

¹⁰⁷ Roadmap for EU-U.S. Regulatory Cooperation and Transparency. IP/04/816 Brussels, 29 June 2004.

¹⁰⁸ *Chase–Pelkmans* [2015], 8. o.

¹⁰⁹ Executive Order 13609 of May 1, 2012 Promoting International Regulatory Cooperation. Federal Register Vol. 77, No. 87, Friday, May 4, 2012. Letölthető: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/omb/inforeg/eo_13609/eo13609_05012012.pdf.

szabványok, a szállítás előtti áruvizsgálattal kapcsolatos rendszabályok, de lehetnek támogatások, forgalmazási korlátozások vagy közbeszerzési szabályok is.¹¹⁰ Egy az LSE oktatói által írt tanulmány szerint

„a hasonló »nem tarifális akadályok« várható kereskedelmi költségei/ tarifális megfelelői hozzávetőleg átlagosan 20% lehet az összes szektor tekintetében, mely a gépjárművek esetében valamivel magasabb ennél, az élelmiszer és az ital tekintetében pedig jelentősen magasabb.”

Más tanulmányok szintén azt sugallják, hogy a szabályozási különbségek megszüntetése „a (nemzet)gazdaságok számára a termelésből származó évi 150 milliárd dollárnyi hasznot hozhatna az EU-ban és 117 milliárd dollárnyi hasznot az Egyesült Államokban”.¹¹¹ Az EU előbb közzétett egy kommentárt a szabályozási együttműködéssel,¹¹² valamint a szöveg konkrét tervezetével¹¹³ kapcsolatban, később pedig módosította a tervezetet¹¹⁴ és a szöveget 2016-ban.¹¹⁵ Ezenfelül egy kapcsolódó dokumentumba az egészségügyi és növény-egészségügyi intézkedésekkel összefüggő speciális szabályok kerültek,¹¹⁶ továbbá foglalkoznak a gépjárművekkel,¹¹⁷ a vegyszerekkel,¹¹⁸ a gyógyszeripari termékekkel¹¹⁹ és az orvosi eszközökkel¹²⁰ kapcsolatos szabályokkal is. A felek továbbá bevezetik az EU és az USA közötti Éves Szabályozási Együttműködési Programot,¹²¹ azaz az atlanti térség két oldaláról érkező képviselők éves találkozóit. E programról a felek egy-egy belföldi tanácsadó csoporttal tanácskoznak, „mely vállalkozásokból áll, beleértve a kicsi és közepes méretű cégeket, a szakszervezeteket és a közhasznú érdekcsoportokat, melyek az összes megjelenő érdek kiegyensúlyozott képviselétét biztosítják.” Ráadásul az EU támogatja az iparból származó ráfordítást azáltal, hogy engedélyezi a „természetes és jogi személyek számára a jogszabályi környezet fejlesztésére irányuló javaslatok

¹¹⁰ Donat et al. [2014].

¹¹¹ Alemanno [2015], 2. o.; Fung [2014], 453. o.

¹¹² Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/january/tradoc_153002.1%20RegCo.pdf.

¹¹³ Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/february/tradoc_153120.pdf.

¹¹⁴ Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/march/tradoc_154378.pdf.

¹¹⁵ Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/march/tradoc_154377.pdf.

¹¹⁶ Textual proposal – sanitary and phytosanitary measures (SPS). Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/january/tradoc_153026.pdf.

¹¹⁷ Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2014/may/tradoc_152467.pdf.

¹¹⁸ Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2014/may/tradoc_152468.pdf.

¹¹⁹ Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2014/may/tradoc_152471.pdf.

¹²⁰ Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/january/tradoc_153008.4.5%20Med%20devices.pdf.

¹²¹ X. 6. cikk, lásd: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/march/tradoc_154377.pdf.

megfogalmazását”.¹²² Azt is kifejtették, hogy a „TTIP rendelkezései arra szolgálnak, hogy megfelelő eredményeket támogassanak azon esetekben, melyekben a szabályozók alapján közös érdekek találhatóak” a Felek között – ez azt jelenti, hogy különböző érdekek esetében a szabályozások különbözőek maradhatnak.

5.2. Kritika

A szabályozási együttműködés számos kritikát kapott különböző szervezetektől, legfőképp a Corporate Observatorytól, illetve a Greenpeace-től.

Egyrészt azt állították, hogy a TTIP „színvonalromláshoz”¹²³ vezethet, ami azt jelenti, hogy a hagyományosan szigorú uniós fogyasztói szabványok „felhígulhatnak”. Mindazonáltal a valódi helyzet ennél lényegesen bonyolultabbnak tűnik. *Jonathan B. Wiener* és *Alberto Alemanno* szerint

*„az arra vonatkozó aggodalmak, hogy a Transzatlanti Kereskedelmi és Befektetési Partnerség (TTIP) megkövetelné Európától a szabályozási előírásainak a lágyítását, azon az előfeltevésen alapulnak, miszerint az európai szabványok jellemzően szigorúbbak az egyesült államokbeli szabványoknál. A valóság azonban [...] az, hogy bár néhány európai szabályozási szabvány egyes területeken szigorúbb az Egyesült Államokban létezőknél, más területeken azonban az egyesült államokbeli szabványok szigorúbbak az európaiaknál.”*¹²⁴

Az EU válasza a kritikusoknak annak kihangsúlyozása volt, hogy a felek nem tervezik az uniós szabványok feladását. Állításuk szerint a szabályozási együttműködés önkéntes marad, és nincs előírva a felek számára. Továbbá a színvonalromlás nem annyira gyakori, mint ahogyan azt a kritikusok állítják. Amint azt *Peter Chase* és *Jacques Pelkmans* kifejti, a Transzatlanti Üzleti Párbeszéd

„a gépjárművek biztonsága vonatkozásában erőteljesen ösztönözte a nagyfokú szabályozási együttműködést. Mindez elbukott, amikor az amerikai szabályozó hatóság (az Egyesült Államok Autópálya Közlekedésbiztonsági

¹²² 4. pont: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/march/tradoc_154378.pdf.

¹²³ The TTIP Gap: How a Trans-Atlantic Trade Deal Can Still Be Fixed. Letölthető: <http://www.spiegel.de/international/world/how-ttip-and-an-eu-us-free-trade-deal-can-be-fixed-a-1036831.html>

¹²⁴ *Alemanno–Wiener* [2016], p. 102; *Alemanno* [2014]: Expo/B/Afet/2013/32 Pe 433.847, European Parliament Policy Report, Brussels, April 2014. Letölthető: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/2014/433847/EXPO-AFET_ET\(2014\)433847_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/2014/433847/EXPO-AFET_ET(2014)433847_EN.pdf) 23. o.

Nemzeti Hivatala, NHTSA) átfogó kutatásokat végzett bizonyos speciális gépjármű-biztonsági kérdésekkel kapcsolatban (például az oldalajtók ütközési ellenállásának szabványait illetően), melyek azt mutatták, hogy az EU-ban közlekedő járművek kevésbé biztonságosak, mint amerikai párjaik. Ez a tapasztalat ismét kihangsúlyozza a kezdeti, kölcsönös elismerésről szóló megállapodások (MRA-k) keretében levont tanulságok egy részét – nevezetesen azt, hogy a szabályozók nem tudják és nem fogják csökkenteni a biztonsági szabványokat csupán a kereskedelem előmozdítása érdekében, valamint azt, hogy sokkal inkább komoly bizonyítékokat vesznek alapul, mintsem politikai jó szándékot.”¹²⁵

Annak érdekében, hogy eldönthessük, vajon az elfogadott szabványok sértik-e a fogyasztói szabványokat, elemeznünk kellene az egyezmény konkrét, végleges és részletes szövegét, amely még nem áll rendelkezésre,¹²⁶ még ha kiszivárogtatott dokumentumok elérhetőek is az interneten.¹²⁷ A tárgyalásokkal kapcsolatos legfrissebb dokumentumok szintén zavarosnak tűnnek.¹²⁸ Másfelől az is tény, hogy a szövegnek világosabbnak kellett volna lennie, hogy elérhesse célját, és magas szintű fogyasztóvédelmet képviselhesen, továbbá figyelembe kell vennünk az előnyök és költségek összességét is.¹²⁹ A hivatalos dokumentumok alapján jelenleg lehetetlennek tűnik annak eldöntése, hogy azok valóban előnyösek-e vagy sem, mivel a tárgyalásokkal kapcsolatos részleteket nem ismerjük, és a végleges szövegnek nem vagyunk birtokában.

Másodrészt, a fentiek mellett vita zajlik az elővigyázatosság elvéről. A közvélemény szerint (különösen az EU-ban) az anyagokat és az eljárásokat csak abban az esetben lehet forgalomba hozni, amennyiben azok ártalmatlannak bizonyultak,¹³⁰ míg az Egyesült Államokban csak azután vonhatók ki a forgalomból, miután károsnak bizonyultak. Másfelől a jogi háttér ennél is jóval összetettebb. *Cass R. Sunstein* véleménye szerint

„Európa és Amerika ilyenfajta szembeállítására nemcsak hibás, de egyúttal félrevezető is. Egyszerűen tévedés azt állítani, hogy az európaiak elővigyá-

¹²⁵ *Chase–Pelkmans* [2015], 7. o.

¹²⁶ Letölthető: <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1230#regulatory-cooperation>.

¹²⁷ Letölthető: <https://ttip-leaks.org/>.

¹²⁸ Lásd: The Twelfth Round of Negotiations for the Trans-Atlantic Trade and Investment Partnership (TTIP) Public Report – March 2016. Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/march/tradoc_154391.pdf.

¹²⁹ *Alemanno–Wiener* [2016], 122. o.

¹³⁰ *Vecchione* [2012–2013].

zatosabbak, mint az amerikaiak. Empirikus ügyről lévén szó, egyik közösség sem »elővigyázatosabb a másiknál«. Az európaiak nem idegenkednek jobban a kockázatvállalástól, mint az amerikaiak. Nagyobb mértékben irtóznak bizonyos egyedi kockázatoktól, mint például a globális felmelegedéssel kapcsolatos veszélyektől; mindazonáltal az amerikaiaknak is megvannak a saját aggodalmaik.»¹³¹

Arról is ír ugyanő, hogy „az európai gyakorlat meglehetősen összetett”. Csak egy példát megemlítve, „Európa elővigyázatosabb volt a marhahúsban található hormonok tekintetében, míg az Egyesült Államok elővigyázatosabbnak mutatkozott a marhahúsban előforduló kergemarhakór (BSE) és a véradások vonatkozásában”.¹³² Az európai nemzetek komoly elővigyázatosságról tettek tanúbizonyságot a génmódosítással előállított élelmiszerekkel kapcsolatban, az Egyesült Államok ugyanakkor erőteljesebben lépett fel az élelmiszer-adalékanyagokban előforduló rákkeltő anyagokkal összefüggő veszélyek megfékezése céljából. A foglalkozási kockázatok terén az amerikai jog messze elővigyázatosabb, mint a svéd jog.¹³³ A kritikusok állítása szerint a TTIP eredményeként a jövőben számtalan anyagot hozhatnak forgalomba Európában, melyek ártalmasak lehetnek, különösen például a kozmetikai iparban, és az Egyesült Államokban alkalmazott eljárások veszélyeket rejthetnek magukban. Másrészről olyan vélemények is léteznek, melyek azt állítják, hogy e problémákon úrrá lehet lenni:

„számos tanulmány kimutatta, hogy – egy-két lehetséges kivételtől eltekintve – az EU-ban és az Egyesült Államokban megkövetelt magas szintű szabványok biztosítani fogják a fogyasztó-, egészség- és környezetvédelem magas fokát [...]” néhány tanulmány pedig arra világít rá, hogy „az elővigyázatosság és a tudományosan megalapozott kockázatértékelés közötti különbségeket túlbecsülték, valamint arra, hogy a különbségek inkább a különböző, más-más helyen és időben előforduló veszélyekre irányuló elővigyázatossági intézkedések szelektív alkalmazásának számlájára írhatók.»¹³⁴

Ráadásul az elővigyázatosság elvét az EUMSZ 191. cikk (2) bekezdése is rögzíti, mely határozottan kimondja, hogy a környezetvédelmi politikának az elővigyázatosság elvén kéne alapulnia. Így tehát nem lehet olyan egyszerűen negligálni a tárgyalá-

¹³¹ Sunstein [2005], 14. o.

¹³² Uo.

¹³³ Sunstein [2005], 20. o.

¹³⁴ Woolcock et al. [2015].

sok során, mint ahogy azt a médiában egyes bírálók állítják, mivel a tagállamoknak módosítaniuk kellene az EUMSZ-t annak érdekében, hogy így tehessenek.¹³⁵

Harmadrészt vita zajlik a génmódosítással előállított termékekkel (GMO-termékek) kapcsolatban. 2006-ban a WTO vitarendezése a génmódosítással előállított élelmiszerek Európai Unió általi betiltását a WTO szabályaival ellentétesnek találta.¹³⁶ Ezek után az EU továbbra is ragaszkodott ahhoz az állásponthoz, miszerint „kizárólag azon génmódosítással előállított termékek termesztethők az EU-ban, amelyek nem jelentenek veszélyt az emberek és az állatok egészségére vagy a környezetre”. Az unió 2010-től elkezdte kidolgozni azon szabályokat,¹³⁷ melyek a tagállamok számára engedélyezik a génmódosított élelmiszerek betiltását (valójában át kívánta ruházni a döntéshozatali hatáskört a tagállamokra).¹³⁸ A folyamat eredményeként 2015-ben¹³⁹ engedélyezte az államok számára a tiltás bevezetését, továbbá létrehozott egy engedélyezési rendszert.¹⁴⁰ A kritikusok azt hangoztatják, hogy génmódosított élelmiszerek vagy klórral fertőtlenített csirkehús érkezik Európába, mert az Egyesült Államok az uniós szabályok megtámadására használja fel a TTIP-tárgyalásokat.¹⁴¹ Mindazonáltal – amennyiben a helyzet megmarad jelenlegi állapotában – a hivatalos nyilatkozatok szerint erre a területre nem lesz hatással a TTIP. Továbbá – tekintettel arra, hogy egy hasonló egyezmény jó eséllyel a megosztott kompetenciák közé tartozik – a tagállamokon múlik, hogy kitartanak-e szabványaik mellett. Remélhetőleg a GMO-k besorolása esetében szintén megmarad a korábbi gyakorlat.¹⁴² Mindez nem jelenti azt, hogy az EU ne tehetne egy szerencsétlen lépést,

¹³⁵ Leaked TTIP documents confirm major risks for climate, environment and consumer safety. Letölthető: <http://www.greenpeace.org/international/en/press/releases/2016/Leaked-TTIP-documents-confirm-major-risks-for-climate-environment-and-consumer-safety/> 21. o.

¹³⁶ Cheyne [2008]; Thomison [2007]; Kolsky Lewis [2013–2014]; Eliason [2008–2009].

¹³⁷ Javaslat: Az európai parlament és a tanács rendelete a 2001/18/EK irányelvnek a tagállamoknak a területükön történő GMO-termesztés korlátozására, illetve megtiltására biztosított lehetőség tekintetében történő módosításáról COM(2010) 375 végleges

¹³⁸ GMOs: Member States to be given full responsibility on cultivation in their territories. Letölthető: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-10-921_en.htm.

¹³⁹ More freedom for MSs to decide on the GMOs use for food and feed. IP/15/4777 Brussels, 22 April 2015; Directive (EU) 2015/412 of the European Parliament and of the Council of 11 March 2015 amending Directive 2001/18/EC as regards the possibility for the MSs to restrict or prohibit the cultivation of genetically modified organisms (GMOs) in their territory Text with EEA relevance. OJ L 68, 13.3.2015, 1–8. o.

¹⁴⁰ Letölthető: http://ec.europa.eu/food/plant/gmo/authorisation/cultivation/index_en.htm.

¹⁴¹ US Using TTIP As Vehicle To Attack European Gmo Laws. Letölthető: <http://ttip2016.eu/blog/GMOs%20TTIP%20EFSA.htm>.

¹⁴² Agriculture Commissioner promises GMO labelling, despite TTIP. Letölthető: <http://www.euractiv.com/section/agriculture-food/news/agriculture-commissioner-promises-gmo-labelling-despite-ttip/>.

melynek keretében csökkentené előírásait, akár a TTIP nélkül is (például a GMO-k címkézése terén), de erre kicsi esélyt látni jelenleg.¹⁴³ A fentieken túlmenően persze fel kell hívni a figyelmet arra az aspektusra, hogy – még e problémától eltekintve is – az Egyesült Államok különböző húsipari szabványai¹⁴⁴ költséghatékonysági okokból kifolyólag rosszul érinthetik az európai gazdákat (például a kisebb ketrecméret engedélyezése károsan hathat az európai húsiparra).

Negyedrész, a kritikusok azt is kifejtik, hogy a TTIP szabályozási együttműködéssel kapcsolatos szabályai sérthetik a demokráciát és az átláthatóságot. A szöveg értelmében a felek létrehoznának egy szervet, amely magában foglalná az Egyesült Államok kormánya, valamint az EU által delegált képviselőket is. A szabályozási ügyekre vonatkozó jogszabálytervezeteknek keresztül kellett haladniuk ezen a szabályozási tanácson, mielőtt azokat szavazásra bocsátották volna az EU-ban vagy a tagállamok parlamentjeiben.¹⁴⁵ A bírálók azt hangoztatják, hogy egy effajta megoldás sértheti a demokráciát, és megkötheti a kormányok kezét. Negyvenöt szervezet – beleértve a Corporate Europe Observatoryt – tiltakozott ezen megoldás ellen. Megfogalmazásuk szerint „a javaslat helytelenül nyomásgyakorlást tesz lehetővé az Egyesült Államok számára a döntéshozatal rendkívül korai fázisában, már a javaslatnak az e célra megválasztott testületek – nevezetesen a Tanács és az Európai Parlament – általi megfontolása előtt”.¹⁴⁶ Más kritikusok azt is kifejtették, hogy az Európai Parlament szabályozási jogköre is veszélybe kerülhet. Másrésztől ugyanakkor – a hivatalos érvelés szerint – ezen eljárás biztosítaná azt, hogy az ilyen típusú javaslatok összhangban legyenek a TTIP-vel, továbbá átlátható keretrendszerbe foglalná a lobbitevékenységet. Megint más vélemények szerint

„valószínűtlennek tűnik, hogy az Európai Parlament szabályozási jogkörére – a törvényhozói, jogalkotási képesség értelmében – hatással lenne a TTIP. A Bizottság által nemrégiben kiadott, a szabályozási együttműködésről szóló könyvről folytatott vita megmutatta, hogy a rendelkezések ügyrendi jellegűek, továbbá arra irányulnak, hogy előmozdítsák, irányítsák, ellenőrizzék és elősegítsék a szabályozási együttműködést.”¹⁴⁷

¹⁴³ Commission fails to regulate new GMOs after intense US lobbying. Letölthető: http://corporateeurope.org/sites/default/files/20160421_br_us_lobbying_on_new_gmos_final_1.pdf.

¹⁴⁴ Letölthető: <http://www.spiegel.de/international/world/how-ttip-and-an-eu-us-free-trade-deal-can-be-fixed-a-1036831.html>.

¹⁴⁵ Chase–Pelkmans [2015], 15. o.

¹⁴⁶ TTIP: “Regulatory Cooperation” a threat to democracy. Letölthető: <http://corporateeurope.org/international-trade/2016/03/ttip-regulatory-cooperation-threat-democracy>.

¹⁴⁷ Woolcock et al. [2015], 23. o.

Meggyőződésem szerint az igazság minden bizonnyal valahol középúton lehet fel e nézetek között. Annak ellenére, hogy nem igaz az az állítás, miszerint a törvényhozást korlátoznák a jövőben (a testület nem lenne felhatalmazva a törvényhozás hatályon kívül helyezésére vagy módosítására), egy efféle rendszer létrehozása feleslegesnek tűnik, fennállása pedig negatív hatással lehetne a demokráciára: mindez ahhoz hasonlít, mintha a jogalkotás bizonyos alkotóelemeit „kiszerveznék”. Következésképpen – még abban az esetben is, amennyiben alkalmazzák e megoldást – a testület hatalmát korlátozni szükséges, továbbá feladatköreire és hatáskörére vonatkozó, világosan korlátozó szabályokra van szükségünk.

5.3. Előzetes megállapítások

Összefoglalva elmondható, hogy egyetérthetünk azon állításokkal, melyek szerint a szabályozási együttműködés olyan veszélyeket rejthet magában, melyeket alaposan szükséges elemezni a későbbi károk elkerülése végett.¹⁴⁸ Mindazonáltal a jelenleg rendelkezésünkre álló, konkrét részletek nem elegendők ahhoz, hogy megítéljük a szabályozási együttműködés fogyasztói normákra gyakorolt hatását.

6. Következtetések

A fentiekben megemlített problémák összefoglalásaként a következőket állapíthatjuk meg.

Az átláthatóság vonatkozásában kijelenthetjük, hogy bár a Bizottság nem sértegte meg az uniós szabályokat a tárgyalások folyamán, az mégis nyilvánvalónak tűnik, hogy a nagyobb mértékű átláthatóság jobban szolgálhatná a demokráciát. A tárgyalások során közzétett dokumentumoknak nem vehetjük hasznát ilyen célra, mert egy rendkívül technokrata gondolkodást képviselnek, és az európai nyilvánosság még mindig nem tud sokat az e dokumentumok mögött meghúzódó stratégiáról, így okkal aggódik.¹⁴⁹ Az EU-nak nyíltan ki kéne nyilvánítania azokat az értékeket, melyeket nem adna fel a kereskedelmi haszonszerzésért cserébe, és meg kéne találnia azon létező rendelkezéseket is a közösségi vívmányok (*aquis*) között, valamint

¹⁴⁸ Alemanno [2015], 11. o.

¹⁴⁹ Sunstein az elővigyázatossági doktrínát George W. Bush megelőző háborújához hasonlítja, lásd: Sunstein [2005], 219. o.

a tagállamok jogszabályaiban, melyeket nem lehet megváltoztatni a tárgyalások következtében. Ugyanez mondható el a megfelelő környezetvédelmi szabályokról is. Elméletileg az egészséges környezethez való jogot megsértheti egy olyan egyezmény, amely korlátozza az államok ahhoz fűződő jogát, hogy a vonatkozó politikáikat módosítsák, vagy legalábbis kártérítés megfizetésére kötelezhetné őket. Egy hibás megfogalmazás rossz hatással lehet a környezetvédelemre. A fentiek mellett a génmódosítással előállított szervezetekre vonatkozó uniós szabályokon sem lenne szabad enyhíteni, továbbá az egyezménynek olyan rendelkezéseket kellene tartalmazniuk, melyek lehetővé teszik a tagállamok számára a GMO-k betiltását az uniós jog jelenlegi állapotával összhangban. Az Uniónak nem szabadna lemondania a GMO-termékek címkézésének követelményétől, tekintettel arra, hogy ez szintén jellegzetesen európai érték, melyről az állampolgárok nem kívánnak lemondani. Az állatkísérletek tilalmát a jövőben is nyíltan fenn kellene tartani. A szövegnek világosan kellene fogalmaznia ez ügyben. Ezen problémák jelentős része viszonylag egyszerűen orvosolható: konkrét szövegrészek beillesztésével.

A fentiek mellett azt is ki lehet jelenteni, hogy a kritikák egy része téves információkon, előítéleteken, túlzott félelmen és demagógián alapult. Tekintve, hogy az uniós polgárok az alapján az információ alapján döntenek a kérdésekben, amelyek eléjük kerülnek, megkérdezésük (népszavazások) esetén a téves információk terjesztésének rendkívül káros hatásai lehetnek, és akár a TTIP elfogadását is megakadályozhatja.

A fentiek mellett hasznos lenne kikérni az Európai Unió Bíróságának a véleményét az egyezmény megkötése előtt, mely elemezhetné a szöveg és az elsődleges jogforrások közötti kapcsolatot. Ráadásul azt is megvilágíthatná, hogy az egyezmény megkötése összeütközésben áll-e másodlagos forrásokkal, vagy összhangban van-e az uniós és a tagállamok közötti hatáskörmegosztás alapelveivel.

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a TTIP nem egy olyan veszélyes megállapodás, amilyenek a tömegmédiá vagy a populisták hangok ábrázolják, de magában hordoz néhány kockázatot, melyeket orvosolni szükséges annak érdekében, hogy hosszabb távon is működőképes együttműködés valósulhasson meg az Egyesült Államokkal.

Irodalomjegyzék

- Ahearn, Raymond J.* [2009]: Transatlantic Regulatory Cooperation: Background and Analysis. Specialist in International Trade and Finance. August 24, 2009, CRS Report for Congress, Congressional Research Service 7-5700. www.crs.gov, RL34717.
- Akhtar, Shayerah Ilias – Jones, Vivian C.* [2014]: Proposed Transatlantic Trade and Investment Partnership (T-TIP): In Brief. Report created for the Members and Committees of Congress. June 11, 2014, Congressional Research Service. 7-5700, R43158.
- Alemanno, Alberto* [2014]: The Transatlantic Trade and Investment Partnership and the parliamentary dimension of regulatory cooperation. Expo/B/Afet/2013/32 Pe 433.847, European Parliament Policy Report, Brussels, April 2014. Letölthető: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/433847/EXPO-AFET_ET\(2014\)433847_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/433847/EXPO-AFET_ET(2014)433847_EN.pdf)
- Alemanno, Alberto* [2015]: The Regulatory Cooperation Chapter of the TTIP Challenges and Opportunities. Swedish Institute for European Studies, European Policy Analysis'. September, Issue 2015. Letölthető: http://www.sieps.se/sites/default/files/2015_20epa%20eng.pdf
- Alemanno, Alberto – Wiener, Jonathan B.* [2016]: The Future of International Regulatory Cooperation: TTIP as a Learning Process Toward a Global Policy Laboratory. Law & Contemporary Problems (Forthcoming), Duke Law School Public, Law & Legal Theory, Series, No. 2016-6.
- Berden, Koen G. – Francois, Joseph – Thelle, Martin – Wymenga, Paul – Tamminen, Saara* [2009]: Non-Tariff Measures in EU-US Trade and Investment – An Economic Analysis Reference. OJ 2007/S 180-219493, Final Report. ECORYS Nederland, Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2009/december/tradoc_145613.pdf
- Bernasconi-Osterwalder, Nathalie – Johnson, Lise* (szerk.) [2010]: International Investment Law and Sustainable Development Key cases from 2000–2010. Letölthető: http://www.iisd.org/pdf/2011/int_investment_law_and_sd_key_cases_2010.pdf
- Bernasconi-Osterwalde, Nathalie – Hoffman, Rhea Tamara* [2012]: Der deutsche Atomausstieg auf dem Prüfstand eines internationalen Investitionsschiedsgerichts? Hintergründe zum neuen Streitfall Vattenfall gegen Deutschland (II). Geneve-Frankfurt-Berlin, Power Shift – Forum Umwelt und Entwicklung, March 2012. Letölthető: http://www.iisd.org/pdf/2012/powershift_forum_briefing_vattenfall.pdf
- Bernasconi-Osterwalder, Nathalie – Brauch, Martin Dietrich* [2014]: The State of Play in Vattenfall v. Germany II: Leaving the German public in the dark. International Institute for Sustainable Development, December 2014. Letölthető: <http://www.iisd.org/sites/default/files/Publications/State-Of-Play-Vattenfall-Vs-Germany-II-Leaving-German-Public-Dark-En.Pdf>
- Bradley, Curtis A. – Goldsmith, Jack. L.* [2000]: Treaties, Human Rights, and Conditional Consent. *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 149., 399–468. o. Megjelent továbbá: [2000] *Chicago Public Law and Legal Theory Working Paper*, No. 10. Law School, University of Chicago.
- Bradley, Curtis A.* [2010]: The *United States and Human Rights Treaties: Race Relations, the Cold War, and Constitutionalism*. *Chinese Journal of International Law*, Vol. 9., 321–344. o.
- Brower, Charles N. – Blanchar, Sadie* [2014]: From “Dealing in Virtue” to “Profiting from Injustice”: The Case Against “Re-Statification” of Investment Dispute Settlement. *Harvard International Law Journal Online*, Vol. 55., 45–59. o.
- de Búrca, Gráinne* [2014]: International law before the Courts: the European Union and the United States compared. New York University School of Law ,Public Law & Legal Theory Research Paper Series, Working Paper, No. 14–61.
- Capaldo, Jeronim* [2014]: The Trans-Atlantic Trade and Investment Partnership: European Disintegration, Unemployment and Instability?. Tufts University Global Development and Environment Institute, Working Paper, No. 14-03, October 2014.

- CEPR [2013]: *Francois, Joseph – Manchin, Miriam – Norberg, Hanna – Pindyuk, Olga – Tomberger, Patrick* [2013]: Reducing Transatlantic Barriers to Trade and Investment: An Economic Assessment. Final Project Report, March 2013. Centre for Economic Policy Research. Letölthető: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/march/tradoc_150737.pdf
- Chase, Peter – Pelkmans, Jacques* [2015]: This time it's different: Turbo-charging regulatory cooperation in TTIP. Paper No. 7 in the CEPS-CTR project 'TTIP in the Balance' and CEPS Special Report (No. 110/June 2015). Letölthető: <https://www.ceps.eu/system/files/SR110%20Regulatory%20Cooperation%20in%20TTIP.pdf>
- Cheyne, Ilona* [2008]: Life After The Biotech Products Dispute. *Environmental Law Review*, Vol. 10., 52–64. o.
- Donat, Lena – Klaas, Katharina – Weingartner, Katherine* [2014]: Regulatory Cooperation Under TTIP – A Risk For Democracy and National Regulation? Christiane Gerstetter With contributions by September 2014, Heinrich Böll Stiftung – Ecologic Institute. Letölthető: https://www.boell.de/sites/default/files/ttip_study_regulatory_cooperation_under_ttip_1.pdf
- Durán, Gracia Marín – Morgera, Elisa* [2012]: Environmental Integration in the EU's External Relations. Beyond Multilateral Dimensions (first edition). Hart, Oxford.
- Eliason, Antonia* [2008–2009]: Science Versus Law In WTO Jurisprudence: The (Mis)Interpretation of the Scientific Process and The (In)Sufficiency of Scientific Evidence in EC-Biotech. *New York University Journal of International Law and Politics*, Vol. 41., Issue 2., 341–393. o.
- Errico, John* [2011]: The WTO in the EU: Unwinding the Knot. *Cornell International Law Journal*, Vol. 44., 179–208. o.
- Felbermayr, Gabriel – Heid, Benedikt – Lehwald, Sybille* [2013]: Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP). Who benefits from a free trade deal? Part 1: Macroeconomic Effects. Global Economics Dynamics. Letölthető: <http://www.bfna.org/sites/default/files/TTIP-GED%20study%2017June%202013.pdf>
- Feris, Loretta* [2007]: The EC Biotech Case and its Implications for Measures Affecting Genetically Modified Organisms. *Stellenbosch Law Review*, Vol. 18., 118–132. o.
- Fung, Sandra* [2014]: Negotiating Regulatory Coherence: The Costs and Consequences of Disparate Regulatory Principles in the Transatlantic Trade and Investment Partnership Agreement Between the United States and the European Union. *Cornell International Law Journal*, Vol. 4., 445–471. o.
- Gerstetter, Christiane – Meyer-Ohlendorf, Nils* [2013]: Investor-state dispute settlement under TTIP – a risk for environmental regulation? Heinrich Böll Stiftung TTIP Series, December 2013. Letölthető: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=241645
- Goldsmith, Jack* [1998]: International Human Rights Law and the United States Double Standard. *Green Bag*, 365–373. o.
- Hamilton, Daniel S. – Pelkmans, Jacques* (eds.) [2015]: Makers or Rule-Takers? Exploring the Transatlantic Trade and Investment Partnership. Center for Transatlantic Relations (CTR), JHU SAIS, Centre for European Policy Studies (CEPS), Rowman & Littlefield International, Brussels.
- Harten, Gus Van* [2015]: A report on the flawed proposals for investor- state dispute settlement (ISDS) in TTIP and CETA. Osgoode Hall Law School Legal Studies Research Paper Series, Research Paper, No. 16, Vol. 11., Issue. 04. Letölthető: <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1094&context=olsrps>
- Horváthy, Balázs* [2014]: The Transatlantic Trade and Investment Partnership – The Revival of Bilateralism? In: *Gömbös, Csilla – Kálmán, János – Keserű, Barna Arnold* (Eds.): Global and Local Issues from the Aspects of Law and Economy: 9th Baththyány Summer School Proceedings. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.
- Hojnik, Janja* [2012]: Free Movement of Goods in a Labyrinth: Can Buy Irish Survive the Crises? *Common Market Law Review*, Vol. 49., 291–326. o.
- Ignatieff, Michael* (szerk.) [2005]: American Exceptionalism and Human Rights. Princeton University Press, Princeton.

- Jans, Jan H. – Vedder, Hans H. B.* [2012]: European Environmental Law After Lisbon. Fourth Edition. Europa Law Publishing, Groningen.
- Kleinheisterkamp, Jan* [2014]: Is there a Need for Investor-State Arbitration in the Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP)? Letölthető: <http://ssrn.com/abstract=2410188>
- Kofman, Marina – Williams, Erika* [2015]: TDM IACL Case Report Philip Morris Asia Ltd. v Australia (PCA Case No. 2012-12) Award on Jurisdiction and Admissibility. 17 December 2015. Transnational Dispute Management. Letölthető: https://www.transnational-dispute-management.com/downloads/16363_case_report_philip_morris_v_australia_-_award.pdf
- Kolsky Lewis, Meredith – Mitchell, Andrew D. – Miles, Food* [2013–2014]: Environmental Protection Or Veiled Protectionism? *Michigan Journal of International Law*, Vol. 35., 580–634. o.
- Lenk, Hannes* [2015]: State arbitration under TTIP Resolving investment disputes in an (autonomous) EU legal order. SIEPS, 2015:2. Letölthető: http://www.sieps.se/sites/default/files/Sieps%202015_2%20web.pdf
- Mark, Taryn* [2009]: The Problems Of Self-Execution: Medellín V. Texas. *Duke Journal Of Constitutional Law & Public Policy*, 191–203. o.
- Meuwese, Anne* [2015]: Constitutional Aspects of Regulatory Coherence in TTIP: An EU Perspective. *Law And Contemporary Problems*, 153–174. o.
- Obadia, Eloïse* [2009]: Introductory Note to Nafta/Uncitral: Glamis Gold Ltd. v. United States. *International Legal Materials*, Vol. 48., No. 5., 1035–1037. o.
- Pekkanen, Saadia M.* [É.N.]: International Trade Law in US Courts. Letölthető: <http://www.ciaonet.org/attachments/5751/uploads>
- Porsdam, Helle* [2014]: From Civil To Human Rights. Dialogues on Law and Humanities in the United States and Europe. Edward Elgar, Cheltenham.
- Ray, Sarah M.* [2003]: Domesticating International Obligations: How to Ensure U.S. Compliance with the Vienna Convention on Consular Relations. *California Law Review*, 1729–1771. o.
- Raza, Werner – Grumiller, Jan – Taylor, Lance – Tröster, Bernhard – von Arnim, Rudi* [2014]: ASSESS_TTIP: Assessing the Claimed Benefits of the Transatlantic Trade and Investment Partnership. Austrian Foundation for Development Research (ÖFSE), Policy Note, 10/2014.
- Rodrick, Dani* [1997]: Has Globalization Gone Too Far? Institute for International Economics; 60757th edition, Washington.
- Rodrick, Dani* [2001]: The Globalisation Paradox, Democracy and the Future of World Economy. W. W. Norton & Company, New York.
- Shapiro, Hal* [2006]: Fast Track: A Legal, Historical, and Political Analysis. Transnational Publishers, New York.
- Shapiro, Hal – Brainard, Lael* [2001]: Fast Track Trade Promotion Authority. Letölthető: <https://www.brookings.edu/research/fast-track-trade-promotion-authority/>
- Sunstein, Cass R.* [2005]: Laws of Fear: Beyond the Precautionary Principle. Chicago University Press, Chicago.
- Thomison, Andrew* [2007]: A New and Controversial Mandate for the SPS Agreement: The WTO Panel's Interim Report in the E. C.-Biotech Dispute. *Columbia Journal of Environmental Law*, Vol. 32., 287–307. o.
- Vecchione, Elisa* [2012–2013]: Is It Possible to Provide Evidence of Insufficient Evidence? The Precautionary Principle at the WTO. *Chicago Journal of International Law*, Vol. 13., 153–178. o.
- Weaver, Mark A.* [2014]: The Proposed Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP): ISDS Provisions, Reconciliation, and Future Trade Implications. *Emory International Law Review*, 225–275. o.
- Woolcock, Stephen – Holzer, Barbara – Kusmu, Petros* [2015]: The Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP): Challenges and Opportunities for Consumer Protection. Letölthető: http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/542222/IPOL_IDA%282015%29542222_EN.pdf

- Wright, Laura L.* [2004]: Trade Promotion Authority: Fast Track for the Twenty-First Century. *William & Mary Bill of Rights Journal*, Vol. 12., 979–1006. o.
- Yimer, Bahakal – Cisneros, Nicolas – Bisiani, Laura – Donde, Rahul* [2011]: Application of International Investment Agreements by Domestic Courts. Trade Law Clinic (E780), Geneva, 10 June 2011.
- Ziegler, Tamas Dezső* [2012]: Protectionism – The Side Effect of Hungarian Nationalism. *Social Europe Journal*. Letölthető: <https://www.socialeurope.eu/2012/04/protectionism-the-side-effect-of-hungarian-nationalism/>
- Ziegler, Tamas Dezső* [2015]: Az emberi jogok és az egységes európai piac kapcsolódási pontjai – diszkrimináció és rendszerszintű jogsértések. *Állam- és Jogtudomány*, Vol. 56., 70–93. o.
- Zuesse, Eric* [2015]: TTP, TTIP, TISA “Trade” Deals: “Fast Track” Violates the U.S. Constitution. *Global Research*, May 23, 2015. Letölthető: <http://www.globalresearch.ca/fast-track-violates-the-u-s-constitution/5451320>

Pardavi László: A globális gazdaság vámjogának alapkérdései: különös tekintettel a preferenciális szerződésekre

UNIVERSITAS-GYŐR Nonprofit Kft., Győr, 2015, 298 o.

Az utóbbi években nemcsak a szakmai nyilvánosságot, hanem a közérdeklődést is lázban tartják azok a nagyszabású kereskedelmi egyezmények, amelyek kontinenseket átívelve kísérlik meg egyes fejlettebb régiók piacait a jelenlegi nemzetközi kereskedelmi szabályozási környezethez képest jobban átjárhatóbbá tenni, hozzájárulva e térségekben a kereskedelmi és beruházási kapcsolatok fellendítéséhez. Ezen egyezmények, mint az EU és USA között tárgyalás alatt álló Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerség (TTIP), az EU és Kanada viszonyában ratifikációhoz érkező Általános Gazdasági és Kereskedelmi Egyezmény (CETA), vagy a három kontinens országait is érintő, jelenleg kibővítés előtt álló Transzpacifikus Partnerség (TPP) komplex szemléletű preferenciális egyezmények, amelyek számos kihívás elé állítják a nemzetközi vámjog klasszikus intézményeit. Ezen oknál fogva is időszerű *Pardavi László* egyetemi docens (SZE DFÁJK), pénzügyi jogász monográfiája, melyben a globális vámrendszer és vámjog alapjait érintő problémák elemzésére vállalkozott.

A szerző a kötet bevezetőjében (16. o.) az elemzés fókuszát két szempontból is szűkíti. Egyrészt a monográfia célja elsősorban a preferenciális egyezmények vámvonatkozású kérdéseinek jogtudományi vizsgálata, másrészt az érdemi elemzés az elmúlt 15 év fejleményeire koncentrál, vagyis elsősorban az ebben az időszakban bekövetkezett változásokra, azok okaira és lehetséges következményeire helyeződik a hangsúly. A kötet alapvető céljaként a szerző a vámjog „létkérdését” veti fel (17. o.). A kérdés egyfelől, hogy mennyiben tartható fenn a jelenlegi keretek között – különösen a GATT-WTO rendszerén belül – a globális vámjog intézményrendszere, másrészt hogy változik-e, és ha igen, akkor mennyiben a globális vámjog funkciója, más megfogalmazásban: a trendként megfigyelhető „megaregionalizáció” folyamata

nyomán egyáltalán lesz-e még szerepe a nemzetközi vámjognak. E kérdésfelvetések alapján tehát a kutatás iránya egy jól lehatárolt analitikus feladatot ígér, melynek során az elmúlt időszakban bekövetkező változások elemzése révén az olvasó válaszokat fog kapni a vámjog megváltozott helyzetére, szerepére és funkcióira. Kiindulópontként e célkitűzések mellett a bevezető fejezet három hipotézist is rögzít (17–18. o.). Ezek szerint egyfelől meghaladottá válik az a klasszikus dogma, mely a vámot alapvetően fiskális bevételnek tekinti; másrészt a funkcióváltozás (és az átlagos vámszintek csökkenése) hozzájárul a protekcionizmus új – vámokon túlmutató – irányainak a kialakulásához; harmadrészt a vámpreferenciák nyújtásának centruma a GATT-WTO rendszer multilaterális rendszeréből fokozatosan áthelyeződik a regionális, illetve bilaterális együttműködések színterére.

A kötet három alapozó fejezettel – egyfajta általános résszel – vezeti be az érdemi elemzést, melyekben az olvasó a vámjog szabályozás- és elmélettörténetébe, valamint a nemzetközi vámjog általános kérdéseibe nyer betekintést. Az átfogó szabályozástörténetet (*II. fejezet*) követő elmélettörténeti bemutatás a klasszikus merkantilista és fiziokrata iskolák részletes elemzésétől eljut egészen napjainkig, a globalizáció irodalmához kapcsolódó tanokig és mutatja be ezen elméletek vámszabályozással, vámjoggal összefüggő nézeteit (*III. fejezet*). Az alapozó fejezetek sorában harmadikként a szerző a vámjog alapkérdéseit vizsgálja, valamint meghatározza a preferenciális egyezmények (*preferential trade agreements – PTA*) fogalmát. Ennek keretében törekszik az irodalomban és a gyakorlatban nem minden esetben konzekvens fogalmi megközelítésekből, eltérő szóhasználatból eredő különbségeket tisztázni, a részben szinonim vagy hasonló jelentéssel bíró fogalmaktól (*pl. regional trade agreements – RTA*) a vizsgálat tárgyát lehatárolni. A fogalmi keretek rögzítését követően a szerző a preferenciális egyezmények jelentőségét a nemzetközi kereskedelmi jogi és uniós jogi összefüggésben elemzi. Ennek tulajdonképpeni „kereszteződését” a GATT XXIV. cikke adja, amely a vámuniókra és szabadkereskedelmi övezetekre alkalmazandó kivételeket foglalja magában. A fejezet bemutatja e cikk elméleti és gyakorlati összefüggéseit, valamint külön kitér a Tokió-fordulón elfogadott felhatalmazási záradék – *enabling clause* – hatásaira. Kétségtelen, hogy ez az intézmény a fejlődő és kevésbé fejlett országok vonatkozásában a gazdasági integráció és a preferenciális egyezmények szempontjából nézve mindenképpen mérföldkőnek volt tekinthető. Ezt megelőzően ugyanis a GATT XXIV. cikk – gyakorlati tapasztalatok is ezt igazolják – elsősorban fejlett és nagyjából azonos fejlettségű államok vámuniós vagy szabadkereskedelmi törekvéseinek biztosított keretét (*pl. Európai Gazdasági Közösség*). Az *enabling clause* viszont „felhelyezte a térképre” a

fejlődő országokat, és eltérve a GATT XXIV. cikkben biztosított szigorú mentesítési feltételektől, legalizálta, hogy a GATT szerződő államok (akár egyoldalú) preferenciákkal nyújtsanak segítséget a fejlődő országoknak. Ez jogilag is megteremtette az alapját annak, hogy a kereskedelempolitika eszközrendszere hatékonyan járulhasson hozzá fejlesztéspolitikai célok megvalósításához. A fejezet végül a preferenciális egyezmények főbb típusait határozza meg.

A bevezető szakaszokat követően a szerző földrajzi felosztás szerint kontinensenként önálló fejezetekben elemzi az egyes régiókban jelentőséggel bíró preferenciális egyezményeket (*V–IX. fejezet*). E vállalkozás elsősorban a releváns egyezmények száma miatt tekinthető monumentálisnak és a hazai irodalomban egyedülállónak: a részletesen elemzett multilaterális egyezmények száma hozzávetőleg 40, ha viszont ezt kiegészítjük a vizsgált bilaterális egyezményekkel, az egyoldalú preferenciákkal, valamint a megemlített tárgyalás alatti megállapodásokkal, a kötet által érintett eszközök száma már bőven százas nagyságrendet mutat. Átfogó elemzésnél általában nehézséget jelent a kategorizálás, amelyre itt lényegileg a földrajzi megközelítés választ adott, az esetlegesen felmerülő elhatárolási kérdéseket pedig a szerző következetesen oldotta fel (így pl. érezhető egyfajta Európa-központúság, legalábbis a kiindulópont alapján, amely könnyen kezelhetővé tette, hogy egyes egyezmények – pl. az EU–Korea, EU–Szingapúr, TTIP, CETA stb. – elemzése mely földrajzi csoportban szerepeljen). Mindemellett a földrajzi régiók szerinti megközelítés kreatív olvasói szemüvegen keresztül kellőképpen szemléletes is lehet: ha képzeletben térképre helyezzük az egyezményekben részes államokat, jól kirajzolódik, melyek azok a térségek, amelyek a globális kereskedelem fősodrában állnak, és melyek azok, amelyek perifériáról, vagy a vérkeringésből kiesve kénytelenek figyelni a globális kereskedelem folyamatait. Igaz, e képzeletbeli térképen ma már egyre kevesebb olyan földrajzi hely rajzolódik ki – voltaképpen ma már csak néhány állam tartozik e „fehér foltokhoz” –, amelyek esetében nem találunk kereskedelmi egyezményt, következésképpen az érintett állam csak autonóm vámrendszert alkalmaz. Az egyes földrajzi régiók egyezményeinek bemutatása – a régiók és országok eltérő sajátosságainak figyelembevételével – azonos logika mentén történik: az autonóm és viszonyosságon alapuló preferenciák mellett a szerző a releváns multilaterális és bilaterális egyezményeket elemzi. A kötet külön érdeme a naprakész jelleg, ennek megfelelően helyet kaptak a jelenleg még nem hatályos, de tárgyalás vagy ratifikáció alatt lévő jelentősebb egyezmények is.

A preferenciális egyezmények elemzését követően a dolgozat a vámjog intézményeinek harmonizációjával foglalkozik (*X. fejezet*). Ennek során a kötet a GATT-

WTO vonatkozó normáit, a Vám-együtműködési Tanács szerepét, az ENSZ, illetve az EU működéséhez kapcsolódó egyezményeket tárgyalja. Emellett a szerző a harmonizációs folyamat egyes irányait is kifejti (tarifák, származási szabályok közelítése, vám alapjának egységes számítása, vitarendezési szabályok egységesítése, illetve vámügyi és igazgatási együttműködés). A fejezet jól kiegészíti a kötet ezt megelőző, preferenciális egyezményekkel foglalkozó részét, minthogy könnyen áttekinthetővé válik, miként illeszkednek a tárgyalta egyezmények a nemzetközi vámjog intézményrendszerébe.

A kötet szerzője a záró fejezetekben (*XI–XII. fejezet*) az elemzés eredményeire alapozva válaszokat keres a kutatás alapkérdésére, vagyis hogy a jövőben milyen sors juthat a nemzetközi vámjog intézményrendszerének az egyre sokasodó preferenciális egyezmények hálójában. A preferenciális egyezmények elterjedésének legfőbb okaként a szerző a multilaterális kereskedelmi rendszer hiányosságait, a GATT-WTO normák gyengességét és pontatlanságát jelöli meg (263. o.), amelynek további megoldatlanságát a Doha-forduló eredménytelensége erősíti. További okként elemzi a fejlődő országok kereskedelempolitikájának gyökeres átalakulását (268. o.). Korábban az volt a jellemző, hogy a fejlődő államok hagyományosan egy-egy fejlett ország köré csoportosulva kötöttek egyezményeket, melyek mögött a kereskedelmi érdeken túlmutató, pl. biztonságpolitikai célok is meghatározóak voltak. Az elmúlt két évtizedben azonban lényeges változás következik be, a fejlődő országok kilépve a domináns fejlett partnerük által meghatározott érdekszónákba, egymás között kötnek preferenciális megállapodásokat. Megjegyezhető, hogy ezzel párhuzamosan tartalmilag is lényeges változásoknak lehetünk szemtanúi, a preferenciális egyezmények komplex szabályozási jellege ma már egyre inkább túllép a GATT-WTO biztosította kereteken és azok tárgyköréin (lásd WTO-X egyezmények, masszív beruházásvédelmi jogintézmények integrálása stb.). Ezt rávetítve a szerző globális kereskedelmi rendszer átalakításával kapcsolatos gondolatmenetére, számolni lehet annak eshetőségével, hogy a fragmentáltabbá váló szabályozás a nemzetközi vámjogi harmonizációs folyamatokat, így magát a liberalizációs törekvéseket is hátráltatni fogja. Ebből egy lehetséges kiút lehet a GATT XXIV. cikk feltételeinek módosítása (275. o.), viszont látni kell, hogy logikailag a kör ebben a tekintetben is bezárul: a globális kereskedelmi rendszer jogi alapjainak – vagy a kötet fókuszát szerint a nemzetközi vámjog intézményrendszerének – a megreformálása elengedhetetlen ahhoz, hogy a nemzetközi kereskedelmi viszonyokban még fennmaradó liberalizációs potenciál lehetséges jóléti hatásai kiaknázzhatók legyenek. Ehhez a szerző a következtetések körében számos megoldást mérlegel, pl. vizsgálja egy nemzetközi vámkódex kidolgozásában

rejlő lehetőségeket. Előzőek megalapozzák a kötet végkövetkeztetését is, mely szerint a nemzetközi vámjog jövője – a kötet elején feltett „létkérdése” – nagyban függ attól, milyen irányban fog elmozdulni a globális szabályozás, a GATT-WTO normák rendszere: közeledik-e a jövőben a globális szabályozás és a preferenciális egyezmények rendszere, vagy fennmarad a jelenlegi állapot, melyben a két rendszer egymás mellett létezve nem ritkán egymás konkurenseként működik (281. o.).

Összegzésképpen megállapítható, hogy *Pardavi László* kötete vitathatatlanul aktuális – azonban a hazai jogtudományban némileg hanyagolt, így „egzotikusnak” is tűnő – témakör kellőképpen megformált, tartalmilag színvonalas feldolgozására vállalkozott. A monográfia egyúttal a nemzetközi kereskedelmi jog mozgalmas időszakának lenyomatát is adja, egy olyan korszakét, amelyben az elhúzódó útkeresés sikertelensége a globális-multilaterális megoldások kidolgozása helyett az államokat – a könnyebb ellenállás felé terelve – preferenciális egyezmények megkötésére ösztönzi. A kötet részletekig menően tárja az olvasó elé e folyamat lényeges elemeit és magyarázza a háttérben meghúzódó okokat.

Horváthy Balázs

Horváthy Balázs, PhD, tudományos munkatárs (MTA TK JTI), egyetemi docens (SZE DFÁJK Nemzetközi Köz- és Magánjogi Tanszék). E-mail címe: horvathy.balazs@tk.mta.hu.

Abstract of the Article

TTIP and Its Public Criticism: Anti-Globalist Populism versus Valid Dangers

TAMÁS DEZSŐ ZIEGLER

The provisions of the proposed Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP), the major trade agreement between the EU and the US received serious criticism from the public, some NGOs and even some scholars. Disputes surrounding many of its special provisions got highly emotional, with extreme commentaries in the media. There is a high chance the conclusion of the deal will be blocked because of public opposition. This article tries to analyse four of the most important questions, namely the transparency of negotiations, the issue of investor-state dispute settlement, and the agreement's effects on environment-sustainable development and regulatory issues/consumer standards. Based on the analysis, it concludes that even though TTIP may contain some serious pitfalls, there is a high chance it would not lead to the devastating results as is regularly portrayed, and most of the problematic points could be settled relatively easily.

JOGI MELLÉKLET 2016. évi tartalomjegyzéke

	Folyóirat- szám	Oldalszám
Horváth Gergely: Kollízió? Az élet természeti alapjainak védelmi rendszerei és a gazdaság	7–8	69
Jezerniczki Katalin: A fizetéseképtelenségi eljárással összefüggő és ahhoz szorosan kapcsolódó, nemzetközi áru fuvarozásból származó követelés érvényesítésének joghatósági keretei	3–4	12
Kásler András: Emberi jogi szempontok az Európai Unió fejlesztéspolitikájában	5–6	45
Kreisz Brigitta: Pillanatfelvétel az európai bankszabályozás fontosabb problémaköreiről	9–10	97
Serák István: A horizontális kartellek magyar bírósági gyakorlatának rövid áttekintése	1–2	1
Ziegler Dezső Tamás: A Transzatlanti Kereskedelmi és Befektetési Partnerség (TTIP) kritikája – antiglobalista populizmus vagy valós aggodalmak?	11–12	123

ÚJ KÖNYVEK

	Folyóirat- szám	Oldalszám
Arbitrando et curriculum bene deligendo – Ünnepi kötet Horváth Éva 70. születésnapja alkalmából (Vadász Vanda)	3–4	37
Glavanits Judit: A kockázati tőkebefektetések egyes jogi kérdései (Kovács Tamás)	7–8	91
Pardavi László: A globális gazdaság vámjogának alapkérdései: különös tekintettel a preferenciális szerződésekre (Horváthy Balázs)	11–12	162

Konjunktúrajelentés

2017

GDP

Fogyasztás

Beruházás

Külkereskedelem indikátorai

Munkaerőpiaci, bér- és jövedelmi mutatók

Termelési és árindexek

Kamatok, árfolyamok

Makroegyensúlyi mutatók

(államháztartás, fizetési mérleg)

A magyar gazdaság helyzetének részletes elemzése, a világgazdaság, a közép- és délkelet-európai országok aktuális folyamatainak áttekintése, rövid távú előrejelzés szöveges, táblázatos, grafikus formában.

KOPINT-TÁRKI
Konjunktúrakutatási Intézet Zrt.

1112 Budapest, Budaörsi út 45.

Telefón: 309-2695

Fax: 309-2647

E-mail: info@kopint-tarki.hu

www.kopint-tarki.hu

Évente 4 alkalommal jelenik meg, terjedelme: 80–90 oldal.

Konjunktúrajelentés (magyar) 200 000 Ft/év

Megrendelhető info@kopint-tarki.hu.